

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет імені
Володимира Гнатюка

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота
Еволюція нормативно-правового забезпечення свободи совісті в
Україні.

Спеціальність: **031 Релігієзнавство**
Освітньо-професійна програма «Релігієзнавство»

здобувача другого
(магістерського) рівня
вищої освіти

Мерещака Василя Григоровича

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

кандидат історичних наук, доцент
Костюк Леся Володимирівна

РЕЦЕНЗЕНТ:

кандидат історичних наук, доцент
Древницький Юрій Романович

Тернопіль, 2025

АНОТАЦІЯ

Мерещак В. Г. Еволюція нормативно-правового забезпечення свободи совісті в Україні.: Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр». Тернопіль: ТНПУ, 2025. 73 с.

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню еволюції нормативно-правового забезпечення свободи совісті в Україні. У роботі детально проаналізовано ключові етапи становлення національного законодавства у сфері свободи совісті та забезпечення правосуб'єктності релігійних організацій. У межах дослідження проаналізовано правові аспекти позакультової та душпастирської опіки релігійних організацій

Особлива увага приділяється впливу російської збройної агресії на трансформацію нормативно-правового забезпечення свободи совісті та зміни моделі державно-церковних відносин.

Ключові слова: свобода совісті, законодавства, релігійні організації, державно-церковні відносини, правосуб'єктність.

ABSTRACT

Mereshchak V. G. Evolution of the Regulatory and Legal Support of Freedom of Conscience in Ukraine.: Qualification work for the degree of «Master». Ternopil: TNPU, 2025. 73 p.

The qualification work is devoted to the study of the evolution of the regulatory and legal support of freedom of conscience in Ukraine. The work analyzes in detail the key stages of the formation of national legislation in the field of freedom of conscience and ensuring the legal personality of religious organizations. The study analyzes the legal aspects of extra-cult and pastoral care of religious organizations

Particular attention is paid to the impact of Russian armed aggression on the transformation of the regulatory and legal support of freedom of conscience and changes in the model of state-church relations.

Keywords: freedom of conscience, legislation, religious organizations, state-church relations, legal personality.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Історіографічний огляд проблеми дослідження.....	8
1. 2. Джерельний комплекс.....	12
1. 3. Теоретико-методологічні засади проблеми дослідження.....	14
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ В УКРАЇНІ.....	18
2.1. Формування моделі державно-церковних відносин у незалежній Україні.....	18
2.2. Трансформації центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії.....	26
Розділ 3. РЕЛІГІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЯК КЛЮЧОВА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ.....	34
3.1.Поняття та класифікація релігійних організацій в Україні.....	34
3.2.Правове забезпечення позакультової діяльності релігійних організацій.....	39
РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ НА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ.....	47
4. 1. Трансформація моделі державно-церковних відносин.....	47
4. 2. Удосконалення нормативно-правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій.....	54
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	66

ВСТУП

Актуальність тематики дослідження. Право на свободу совісті є однією із ключових цінностей демократичного суспільства, забезпечення можливості для громадян вільно виявляти свій світогляд, обирати релігію, віросповідання також є найефективнішим індикатором ефективності державного апарату та політичної системи в цілому. Від здобуття незалежності держава Україна взяла курс на розбудову інституційно-правового забезпечення свободи совісті, не зважаючи на окремі суперечності українського законодавства національна законодавча база у цій сфері є досить ефективною. Однак, російська збройна агресія проти України, яка розпочалась у 2014 р., а в 2022 р. трансформувалась у повномасштабне вторгнення призвела до порушення територіальної цілісності та суверенітету нашої держави, окупація Криму, частини Донбасу, Запорізької та Херсонської областей зумовили набуття цими регіонами статусу тимчасово окупованих, відтак уся відповідальність за забезпечення прав і свобод населення на цих територіях покладається на державу-агресора.

Очевидно, що російська агресія, окрім геополітичних та економічних цілей також має на меті знищення української ідентичності, тому із перших днів російсько-української війни населення тимчасово окупованих територій зіткнулось із систематичними обмеженнями своїх прав і свобод, які часто переростали у репресії. Окрім, виявлення проукраїнське налаштованих жителів жертвами репресій ставали представники релігійних організацій, які не мали канонічного зв'язку із Російською православною церквою.

Водночас активна участь РПЦ у російській агресії проти України, її виправдання та просування наративів кремлівської пропаганди серед мирян цієї конфесії в Україні змусили українську владу переглядати базові підходи до забезпечення права на свободу совісті, зокрема шляхом внесення відповідних змін у базовий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», а згодом і ухвалення окремого Закону «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій». Очевидно, що такі рішення зумовлювали

резонансні критичні заяви як зі сторони держави-агресора, так і деяких політиків Заходу.

Намагання Кремля включити у «мирний план» пункту, який вимагає скасування заборони РПЦ в Україні вкотре свідчить, що питання правового забезпечення свободи совісті в нашій державі виходить далеко за парадигму відносин особистість-особистість чи особистість-держава і стає вагомим чинником збереження української ідентичності, а відтак і суверенітету нашої держави.

Окрім, питань геополітичної ваги реалізація права на свободу совісті в Україні залишається невід'ємною складовою розвитку громадянського суспільства, адже найоптимальнішою формою прояву свободи совісті є участь або неучасть у релігійних організаціях.

У цьому контексті питання посилення правосуб'єктності релігійних організацій в правовому полі України є досить актуальним, адже саме російська збройна агресія стимулювала розширення нормативно-правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у секторі оборони, медицини та кримінально-виконавчої служби. Більше того, волонтерські ініціативи різних конфесій у сфері допомоги Силам оборони та внутрішньо переміщеним особам актуалізують розширення правосуб'єктності релігійних організацій.

Саме тому аналіз нормативно-правового забезпечення свободи совісті в Україні дозволить простежити підходи української влади до цього питання, а також вплив зовнішньополітичних чинників, відтак це сприятиме визначенню ключових суперечностей у чинному законодавстві та сферах діяльності релігійних організацій, які потребують доопрацювання.

Таким чином, дослідження проблематики еволюції нормативно-правового забезпечення реалізації права на свободу совісті є досить актуальним та вагомим у сучасних внутрішньо- та зовнішньополітичних реаліях.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Кваліфікаційна робота виконана в межах наукового напрямку кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства Тернопільського національного педагогічного університету імені

Володимира Гнатюка «Релігія і Церква в Україні в контексті світових суспільних трансформацій» (Державний реєстраційний номер 0123U101108).

Метою кваліфікаційної роботи є визначення та аналіз характерних тенденцій еволюції нормативно-правового забезпечення еволюції права на свободу совісті в Україні.

Досягнення цієї мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукової розробки та проаналізувати джерельну базу проблеми дослідження;

- визначити теоретико-методологічні засади дослідження;

- виокремити основні етапи становлення та розвитку національного законодавства у сфері свободи совісті;

- окреслити основні напрями реалізації правосуб'єктності релігійних організацій у правовому полі та суспільно-політичних процесах;

- простежити вплив російської збройної агресії проти України на правове забезпечення свободи совісті в Україні.

Об'єктом дослідження є нормативно-правове забезпечення права на свободу совісті в Україні.

Предмет дослідження – еволюція та удосконалення законних та підзаконних нормативно-правових актів національного законодавства, а також інституцій, які забезпечують реалізацію права на свободу совісті.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1991–2024 рр., нижньою хронологічною межею є 1991 р. – ухвалення Закону УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» та здобуттям Україною незалежності, а верхня – 2024 р. – активною фазою повномасштабного вторгнення росії в Україну та ухваленням Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій».

Територіальні межі охоплюють незалежну Україну у міжнародно визнаних кордонах 1991 р.

Методологія дослідження. Для реалізації поставленої мети у дослідженні застосовано комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів

пізнання, зокрема: історико-правовий метод – з метою аналізу еволюції та генези механізмів забезпечення і захисту свободи совісті та віросповідання; формально-юридичний метод – для з’ясування змісту та тлумачення відповідних правових категорій і понять; документальний аналіз – для опрацювання міжнародно-правових актів, національного законодавства та інших нормативно-правових джерел, що регулюють сферу релігійних свобод; порівняльно-правовий метод – з метою зіставлення правового регулювання у різних державах, а також аналізу практики Європейського суду з прав людини у сфері захисту свободи совісті та віросповідання.

Наукова новизна магістерської роботи полягає у комплексному та оригінальному аналізі еволюції нормативно-правового та інституційного забезпечення свободи совісті в Україні, шляхом простеження впливу радянського правового спадку, внутрішньополітичних процесів та зовнішньополітичних чинників, зокрема російської збройної агресії.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у вагомій інформаційній та методологічній актуальності його результатів. Отримані висновки та узагальнення щодо еволюції нормативно-правового та інституційного забезпечення свободи совісті в Україні становлять наукову основу для подальшого поглибленого вивчення цієї релігієзнавчо-правової проблематики. Крім того, матеріали дослідження можуть бути безпосередньо інкорпоровані у навчально-методичну діяльність закладів освіти, слугуючи цінною джерельною базою для підготовки лекційних курсів з історії України, релігієзнавства та правознавства, а також можуть бути використані здобувачами освіти при написанні рефератів, наукових статей та кваліфікаційних робіт, тематично дотичних до еволюції нормативно-правового та інституційного забезпечення реалізації права на свободу совісті в незалежній Україні.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел (71 позиція). Загальний обсяг роботи складає 73 сторінки.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Історіографічний огляд проблеми дослідження.

Важливість забезпечення реалізації права на свободу совісті в незалежній Україні зумовили популярність дослідження цієї проблематики релігієзнавцями, істориками та правникам.

Ключове значення для нашого дослідження належить монографії С. Здіорука «Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття», автор здійснює всебічний аналіз релігійних процесів в Україні, зокрема формуванню та розвитку релігійної сфери, державним відносинам із церквою, конфесійній структурі суспільства, а також законодавчому регулюванню свободи совісті та релігійної ідентичності. Автор розглядає як проблеми та виклики, так і потенційні можливості для України в контексті євроінтеграційних процесів і формування гуманітарної політики, підкреслюючи значення забезпечення релігійної свободи, міжконфесійного діалогу та взаємодії держави з релігійними організаціями. Особлива увага приділяється аналізу сучасного конфесійного ландшафту, правових аспектів релігійної діяльності та стратегій розвитку міжрелігійного співробітництва в умовах глобалізації та соціокультурних трансформацій [27].

Важливе значення належить експертній оцінці чинного законодавства України про свободу совісті, його аналіз на відповідність чинним міжнародним нормам та виокремленню основних типів церковно-релігійних відносин.

В Україні питання свободи світогляду та свободи віросповідання, зокрема їх адміністративно-правові аспекти та механізми правового забезпечення, стан і сучасні тенденції відносин між державою та церквою, а також адміністративно-правове регулювання цих відносин як в Україні, так і за кордоном, досліджували такі вчені-адміністратологи, як В. Білик, О. Дзявроник, Є. Додіна, І. Компанієць,

М. Кравцова, П. Мінко, Т. Москаленко, І. Пристінський, М. Червенкова та інші. Водночас, незважаючи на певний рівень наукового опрацювання теми, в Україні залишається помітним дефіцит ґрунтовних досліджень відносин держави та церкви (релігійних організацій) із застосуванням аналітичних підходів адміністративного права.

Окремі аспекти свободи совісті досліджував І. Компанієць. У своєму комплексному дослідженні він відзначає, що в умовах демократичних перетворень, які розпочалися в Україні після здобуття незалежності, тиск держави на релігійні організації значно зменшився. Це сприяло виведенню значної частини питань релігійної діяльності із сфери адміністративно-правового регулювання [32].

Разом із тим, адміністративно-правовому регулюванню продовжує підлягати значний обсяг суспільних відносин у сфері релігії. Зокрема, мова йде про визначення прав релігійних організацій у реалізації законної соціальної діяльності, включаючи благодійництво, миротворчі ініціативи та інші напрямки суспільної користі [32].

Варто зазначити, що робота І. Компанійця була опублікована у 1996 році, коли значна частина суспільних відносин в Україні ще регулювалася нормативними актами Радянського Союзу. У цей період країна лише починала формувати правові механізми для забезпечення демократичної, правової та соціальної держави, що пояснює обмежений обсяг адміністративно-правових норм, зокрема у сфері релігії та відносин між державою і церквою [32].

Саме в цей час постала необхідність закріплення в національному законодавстві адміністративних процедур, які б не лише визначали порядок реалізації конституційних прав громадян, а й регламентували порядок здійснення органами публічного управління своїх повноважень. «Нормативний голод», характерний для України у 1996 році, охоплював усі сфери суспільного життя, включно з релігійною.

У 2011 році була захищена дисертація П. П. Мінки «Адміністративно-правове регулювання свободи віросповідання в Україні» [37], в якій автор

висвітлив особливості адміністративно-правового регулювання права на свободу віросповідання як одного з базових конституційних прав людини та громадянина.

Водночас загальні недоліки подібних досліджень полягають у наступному: по-перше, право на свободу віросповідання часто розглядається лише як суб'єктивне право особи, що призводить до ігнорування питань державної політики у сфері релігії та церкви, моделей взаємодії держави та релігійних організацій, а також ролі релігійних організацій як суб'єктів адміністративного права; по-друге, категорія «адміністративно-правове регулювання» дозволяє виявляти прогалини чи недоліки національного законодавства, проте не забезпечує комплексного охоплення проблематики, пов'язаної з формуванням відносин між державою та церквою.

Цікавим і ґрунтовним дослідженням є також праця Т. О. Москаленко, присвячена адміністративно-правовому забезпеченню права людини на свободу віросповідання в Україні, яка дозволяє розглядати цю проблематику з точки зору практичного застосування норм адміністративного права та взаємодії державних органів із релігійними інституціями [39].

Важливим внеском у розвиток досліджень правового забезпечення свободи совісті є праця І. О. Пристінського, присвячене адміністративно-правовому статусу релігійних організацій в Україні [51]. Зокрема, автор пропонує власне визначення статуту релігійної організації як «єдиного установчого документа будь-якої релігійної організації незалежно від конфесійної приналежності, який затверджується її вищим органом управління, реєструється у встановленому законом порядку та регламентує порядок створення та діяльності організації» [51].

Питання правового регулювання фінансово-господарської діяльності у своїх дослідженнях розкривають Бочков П. [7; 8; 9; 10], Шпомер А., Шванська А. [70], Височан О. [13]. Натомість правове регулювання трудових відносин у релігійних організаціях розкривають О. Яковлєв [71] та О. Золотухін [28].

Актуальні проблеми легалізації духовної освіти в національному законодавстві висвітлюють В. Хромець [62–66], Т. Добко [16]. Питання душпастирської опіки релігійних організацій стали об'єктами наукових досліджень Е. Бистрицької, Л. Костюк та С. Прийдуна [2].

За останні роки в Україні було захищено десятки дисертацій, присвячених правовому регулюванню свободи совісті та діяльності релігійних організацій. У цьому контексті варто виокремити дисертаційне дослідження О. Мельничука, на тему: «Відносини держави і церкви (адміністративно-правовий аспект)», яке присвячене комплексному дослідженні адміністративно-правових аспектів формування та реалізації відносин між державою і церквою на основі аналізу наукових джерел та національного законодавства зроблено висновок, що в умовах європейської інтеграції та глобалізації культур і економік різних країн найбільш прийнятною моделлю відносин держави та церкви є модель автономії. Ця модель передбачає, що церква, маючи статус інституту громадянського суспільства, функціонує незалежно від держави, що забезпечує захист права особи на свободу віросповідання та мінімізує можливий руйнівний вплив на національну культуру [36].

Не менш актуальним є дисертація М. Колиби «Відносини держави і церкви (адміністративно-правовий аспект)», у якій проаналізовано гносеологічні особливості свободи віросповідання та розкрито її зміст через філософсько-правовий аналіз категорій «право», «категорія» та «свобода», у основі яких закладено природні засади права людини на сповідування віри чи переконань. Автор запропонував сучасну інтерпретацію дефініції філософсько-правового феномену свободи віросповідання, визначаючи її як природне, історично сформоване право особи на вільне та відкрите сповідання, дотримання, зміну або наслідування релігійних та інших вчень, поглядів і переконань. Це право передбачає належне забезпечення державою релігійних почуттів і переконань громадян, діяльності релігійно-церковних організацій у межах законодавчо встановленого порядку, а також формування відповідної ціннісної світоглядної парадигми [31].

У своєму дослідженні ми також послуговувались результатами дисертаційного дослідження В. Чернописької на тему: «Адміністративно-правові гарантії діяльності релігійних організацій в Україні», у роботі акцентується увага на тому, що у системі адміністративно-правових гарантій діяльності релігійних організацій виокремлюються дві підсистеми. Перша підсистема охоплює гарантії реалізації адміністративно-правових норм, що регулюють діяльність релігійних організацій, тобто забезпечення використання, дотримання, виконання та застосування відповідних правових норм самими релігійними організаціями. Друга підсистема включає гарантії охорони, що передбачають належне забезпечення державою заходів і механізмів запобігання, припинення порушень та притягнення до відповідальності осіб за незаконні дії щодо релігійних організацій [68].

Таким чином, окремі аспекти питання нормативно-правового забезпечення свободи совісті в незалежній Україні ставали об'єктом дослідження істориків, правознавців та релігієзнавців, однак узагальненого дослідження, яке б представляло собою комплексний аналіз еволюції правового забезпечення свободи совісті за період незалежності в Україні немає.

1. 2. Джерельний комплекс.

Специфіка аналізу нормативно-правового забезпечення свободи совісті зумовлює необхідність використання не лише досліджень релігієзнавців та істориків, але й політологів та правників з метою забезпечення отримання об'єктивності висновків необхідно використовувати широкий спектр історичних джерел, різних за своїм походженням та формою.

Головним критерієм класифікації емпіричної бази нашого дослідження є генетичний принцип, таким чином виділяємо такі групи:

- закони України;
- підзаконні нормативно-правові акти (Постанови КМУ, Укази Президента України);

- накази та розпорядження центральних органів державної влади та управління;

- заяви і коментарі державних діячів, політиків та очільників центральних органів державної влади у сфері свободи совісті та релігій.

Першу групу джерел складають різноманітні закони, від Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [25] до Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» [24].

Другу групу становлять підзаконні нормативно-правові акти, зокрема постанови Кабінету Міністрів України та укази Президента України, виконують роль деталізації та конкретизації законодавчих положень у сфері свободи совісті та релігійної діяльності. Вони визначають порядок реалізації конституційних прав громадян на свободу віросповідання, регламентують взаємодію державних органів із релігійними організаціями, а також встановлюють процедури державної реєстрації релігійних об'єднань, контроль за їх діяльністю та застосування адміністративних заходів у разі порушень.

Такі акти характеризуються здатністю забезпечувати гнучкість і оперативність державного регулювання, деталізувати механізми реалізації прав та обов'язків релігійних організацій, а також підтримувати баланс інтересів держави, релігійних інституцій і громадян. Вони сприяють ефективному функціонуванню системи адміністративно-правових гарантій свободи совісті, водночас захищаючи права віруючих і забезпечуючи належний державний нагляд у сфері релігійної діяльності.

До третьої групи належать накази та розпорядження центральних органів державної влади та управління у сфері свободи совісті, які є підзаконними нормативно-правовими актами організаційно-розпорядчого характеру, спрямованими на реалізацію конституційних та законодавчих гарантій свободи віросповідання. Вони конкретизують положення законів, постанов Кабінету Міністрів України та указів Президента України, визначаючи адміністративні процедури, строки виконання та порядок взаємодії державних органів із

релігійними організаціями, а також механізми контролю за дотриманням законодавства.

Такі акти виконують кілька ключових функцій. По-перше, організаційна функція полягає у встановленні внутрішньої структури та порядку діяльності підрозділів, відповідальних за реалізацію прав на свободу віросповідання. По-друге, регламентуюча функція передбачає встановлення правил державної реєстрації релігійних об'єднань, ведення обліку, здійснення контролю та організації освітньої, соціальної і благодійної діяльності. По-третє, контрольна функція забезпечує нагляд за дотриманням законів, запобігання порушенням прав віруючих, припинення незаконних дій щодо релігійних організацій та притягнення порушників до відповідальності. По-четверте, оперативна функція дозволяє швидко реагувати на зміни в соціально-політичному середовищі та коригувати адміністративні механізми без внесення змін до законодавства.

Завдяки цим особливостям накази та розпорядження сприяють підтриманню балансу між автономією релігійних організацій, правами громадян і завданнями держави, виступають важливим інструментом адміністративно-правових гарантій свободи совісті та забезпечують ефективне функціонування державного управління у сфері релігійної діяльності.

Таким чином, джерельна база, яка складається з нормативно-правових документів, заяв і коментарів політиків, державних діячів доповнює історіографію досліджуваної проблеми та дозволяє об'єктивно висвітлити еволюцію правового забезпечення свободи совісті в Україні.

1. 3. Теоретико-методологічні засади проблеми дослідження.

Наукове дослідження релігієзнавчо-правового аспекту права на свободу совісті та релігії є фундаментальним, оскільки воно являє собою теоретичну наукову діяльність, яка дозволяє виявляти та систематизувати нові знання про загальні закономірності виникнення, розвитку, функціонування і взаємозв'язку між суспільством та індивідом у сфері релігії.

Основними функціями методології в дослідженні релігієзнавчо-правового виміру права на свободу совісті та релігії є:

- визначення способів здобуття наукових знань щодо ключових понять «свобода», «совість», «думка», «релігія»;
- окреслення шляху досягнення науково-дослідної мети, зокрема філософсько-правового аналізу права на свободу думки, совісті та релігії в контексті розвитку суспільства;
- забезпечення всебічного та системного збору інформації щодо об'єкта дослідження;
- введення нових даних та характеристик свободи думки, совісті та релігії до наукового знання та теоретичного фонду науки;
- уточнення, збагачення та систематизація термінології й понять, притаманних аналізованому праву;
- формування системи наукової інформації на основі об'єктивних фактів щодо сучасного стану розвитку права на свободу думки, совісті та релігії, а також забезпечення логіко-аналітичного інструменту наукового пізнання [31, с. 111].

У дослідженні застосовано методологічний плюралізм, що дозволяє не лише виявляти нові парадигми правового розвитку, але й систематично оновлювати та поглиблювати інформаційний масив щодо предмета дослідження, який уже став традиційним у юриспруденції.

Відповідно до завдань дослідження, великого обсягу залученого різнопланового матеріалу та значного хронологічного проміжку, у роботі було застосовано не лише загальнонаукові та правові методи, а й спеціально-історичні підходи.

Серед них загально-історичний метод періодизації дозволив виділити найбільш значущі етапи формування та функціонування свободи віросповідання в різних правових системах, правових сім'ях та державах, включно з Україною. Цей метод сприяв виявленню спільних і відмінних рис розвитку свободи віросповідання та аналізу впливу як внутрішньополітичних процесів у конкретних державах, так і міжнародних чинників.

Проблемно-хронологічний та синхронний методи, зокрема у їхньому поєднанні, забезпечили системне компонування матеріалу з урахуванням часової послідовності подій і наукової значущості окремих аспектів. Вони дозволили проводити синхронний аналіз однотипних чи різних процесів, що відбувалися у різних підходах до свободи віросповідання, зокрема з огляду на політичну належність регіонів.

Хронологічний метод застосовувався при аналізі наукового доробку попередніх дослідників і дав змогу розглядати історіографічні факти як взаємопов'язаний процес. Завдяки цьому порівнювались окремі етапи та періоди, виявлялися закономірності накопичення наукових знань, розвитку наукової думки та еволюції концепцій, поглядів і ідей у хронологічній послідовності.

У дослідженні джерельної та науково-історіографічної спадщини, а також при висвітленні опрацьованого матеріалу у розділах дисертації застосовано принцип світоглядного плюралізму. Це передбачало врахування різноманітних, інколи протилежних, точок зору на проблему, що забезпечує більш комплексний та об'єктивний аналіз. Як слушно зазначає Ю. Оборотов, «визнання плюралізму як принципу реалізації дослідницького пошуку дозволяє не лише виходити на нові парадигми правового та державного розвитку, але й оновлювати формаційний підхід, який уже став традиційним у вітчизняній юриспруденції» [31, с. 41–42].

Досліджуючи етапи становлення, формування та юридичного закріплення положень свободи віросповідання у нормативно-правових актах, автор дотримувався принципів критичності, історизму та логічності. Принцип критичності дозволяв не лише всебічно аналізувати поняття свободи віросповідання, але й відображати результати дослідження неупереджено, із врахуванням філософсько-правової парадигми, правових явищ у національних законодавствах, ментальності та духовній культурі населення, а також соціальних груп.

Принцип історизму у поєднанні з логічністю та діалектичним методом забезпечував підхід до вивчення процесів свободи віросповідання як динамічного, постійно змінного явища, що розвивається від простих до складних форм і проявляє взаємообумовленість явищ державного, правового та суспільного життя. Погоджуючись із думкою Д. Керімова, який посилається на В. Ключевського, історичний та логічний підходи розглядаються як єдиний процес пізнання історії і права [47, с. 8].

Виходячи з принципу історизму, автор проаналізував умови виникнення та специфіку свободи віросповідання у філософсько-правових західних і східних традиціях, зважаючи на вплив внутрішніх і зовнішніх чинників. Крім того, було застосовано принцип кореляції, який передбачає розгляд суб'єктів і явищ суспільно-політичного життя у взаємозв'язку та взаємній відповідності. Це дозволило глибше з'ясувати регіональні особливості формування, функціонування та юридичного унормування свободи віросповідання.

Отже, поєднання історіографічних напрацювань українських і зарубіжних дослідників із репрезентативною джерельною базою, а також послідовне дотримання фундаментальних принципів релігієзнавчої науки, зокрема історизму й об'єктивності, у сукупності із використанням адекватного теоретико-методологічного інструментарію, дало змогу здійснити комплексний аналіз досліджуваної проблематики та підтвердити наукову обґрунтованість і достовірність одержаних результатів.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ В УКРАЇНІ

2.1. Формування моделі державно-церковних відносин у незалежній Україні.

Нормативно-правове забезпечення свободи совісті обумовлюється характером держави та домінуючими цінностями політичного режиму. Саме від пріоритетних завдань державної політики залежать напрямки розвитку інституційно-правового забезпечення свободи совісті. Для аналізу цих процесів у науковій літературі використовується поняття «модель державно-церковних відносин», яка відображає усю багатогранність парадигми відносин держава-релігія-суспільство.

Відомий український дослідник С. Здіорук виділяє такі типи державно-церковних відносин.

Законодавча підтримка певної церкви в державі. Це фактично модель державної церкви ґрунтується на інституційному закріпленні привілейованого становища окремих релігійних організацій, що передбачає їх фінансування за рахунок державного бюджету та делегування їм низки публічних функцій, зокрема реєстрації актів цивільного стану (народження, укладення шлюбу, смерті тощо). У межах такої моделі статутні положення та нормативні акти, ухвалені вищими органами відповідних церковних інституцій, нерідко набувають юридичної сили загальнообов'язкових правових норм. Статус державної церкви в різних модифікаціях притаманний окремим конфесіям у Греції, Данії, Англії, Швеції, Саудівській Аравії та закріплений на конституційному рівні більш ніж у сорока державах світу [27, с. 483].

Система конкордату. Зазначена модель ґрунтується на укладенні спеціальних угод між державою та однією або кількома релігійними інституціями. Конкордат, як правовий інструмент регулювання державно-церковних відносин, має статус акта міжнародного права, що унеможливорює

односторонній перегляд або зміну його положень з боку органів державної влади. Водночас конкордатна система забезпечує надання визначеним церквам низки інституційних і правових привілеїв у різних сферах їхньої діяльності. Така модель державно-церковних відносин притаманна, зокрема, Італії, Чилі та Аргентині [27 с. 483].

Відокремлення церкви від держави. Сутність цього типу взаємовідносин полягає у нормативно закріпленій забороні втручання релігійних об'єднань у сферу державного управління при одночасній презумпції зворотної перспективи.. Модель відокремлення набула чітко окреслених форм у країнах колишнього соціалістичного блоку та зберігає свою актуальність у низці держав посткомуністичного простору [27, с. 484].

Відокремлення церкви і держави. За такого підходу державно-церковні відносини характеризуються максимальною інституційною автономією сторін та принципом взаємного невтручання у сфери компетенції одна одної. Така модель передбачає гарантування широкого спектра свобод у сфері релігії, утвердження атмосфери толерантності й віротерпимості, а також відсутність спеціалізованого державного органу, уповноваженого здійснювати контроль за діяльністю конфесійних структур. Класичним прикладом реалізації цієї моделі є США, де свобода віросповідання розглядається як одна з базових демократичних цінностей [27, с. 483].

Аналізуючи типи державно-церковних відносин підтримуємо тезу більшості фахівців-релігієзнавців, що в Україні в перші роки незалежності було здійснено спробу конструювання типу «відокремлення церкви від держави». Такий підхід обумовлювався радянським спадком незалежної України. Свобода совісті в СРСР мала формально-декларативний характер і визначалася ідеологічними засадами радянської держави. Конституції СРСР 1936 та 1977 років проголошували право громадян на свободу совісті, включаючи право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, однак одночасно закріплювали пріоритет атеїстичного світогляду та «свободу антирелігійної пропаганди». Реалізація цього права відбувалася в умовах жорсткого державного

контролю над релігійною сферою, що проявлялося у діяльності спеціальних органів, системі дозволів, обмеженні культової практики та втручанні у внутрішнє життя релігійних громад.

В УРСР правове регулювання свободи совісті здійснювалося в межах загальносоюзної моделі та не мало самостійного характеру. Конституція УРСР 1978 року відтворювала союзні норми, пов'язуючи реалізацію свободи совісті з інтересами «соціалістичного суспільства». На практиці це означало систематичне обмеження релігійної діяльності, утиски конфесій, контроль за реєстрацією релігійних організацій і переслідування духовенства та віруючих, особливо в контексті збереження національно-релігійної ідентичності. Антирелігійна політика держави спрямовувалася на витіснення релігії з публічного простору та формування атеїстичної свідомості.

Більше того, релігійні організації у радянський період були позбавленні можливості отримати статус юридичної особи, що фактично позбавляло їх правосуб'єктності, зокрема можливості здійснювати фінансово-господарську діяльність та володіти майном.

Варто зазначити, що базовий закон у сфері забезпечення права на свободу совісті – Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» було ухвалено ще до проголошення незалежності України – 23 квітня 1991 р., особливістю цього закону є те, що він зберігає свою чинність і до сьогодні. Очевидно, що ухвалення цього закону Верховною Радою УРСР було однією із складових загальносоюзного процесу суверенізації та намагання суверен-комуністів у парламенті здобути собі політичні бонуси, однак попри усю свою прогресивність, цей закон увібрав багато принципів та ідей радянського законодавства [25].

Варто зазначити, що як на основоположний закон у сфері свободи совісті, то його зміст є досить лаконічним, лише 32 статті. Закон дає визначення поняттю свободи совісті: «...Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти

релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання» [25]. Очевидно, що теза про можливість поширювати атеїстичні переконання була запозичена із радянського законодавства.

Не менш актуальним на 1991 р. було декларування рівноправності громадян незалежно від їх ставлення до релігії у ст. 4.: «Громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується». Натомість у цій статті законодавець прописав заборону ухилятися від виконання конституційних обов'язків через релігійні мотиви. Водночас допускалась можливість заміни одного обов'язку іншим, що в майбутньому стане основою для розроблення закону про альтернативну службу [25].

У статті 5 законодавець детально окреслив принципи та механізми відокремлення церкви від держави, що вконтре свідчить про те, що на початкових етапах незалежності в Україні конструювалась саме така модель державно-церковних відносин. Наступна стаття продовжувала логіку попередньої та декларувала принципи відокремлення школи від церкви [25].

Розділ II Закон України дає визначення поняттю релігійні організації та характеризує особливості кожного з видів, а також законодавець прописує алгоритм створення таких організацій [25].

Наступні розділи присвячені майновому стану, правам релігійних організацій та особливостям організацій трудових відносин.

Розділ VI - Державні органи та релігійні організації визначає відносини між релігійними організаціями та уповноваженими органами державної влади.

Таким чином, базовий закон у сфері свободи слова був досить прогресивним як на 1991 р., однак, на наш погляд, занадто лаконічним, що обумовлювалось тогочасними реаліями та політичною невизначеністю. Очевидно, що протягом років незалежності у цей закон було внесено 25 поправок, але його логіка залишалась незмінною.

С. Здіорук надає критичні зауваження щодо норм цього закону, зокрема: «Частина 3 ст. 8 Закону України закріплює норму, що не в змозі забезпечити виконання ст. 12 Декларації і п. 2 ст. 9 Конвенції. А саме: повідомлення державних органів про утворення релігійної громади не є обов'язковим. Але в таких випадках державні органи не мають повної інформації щодо теоретичних та ідейних засад, а також практичної діяльності певних релігійних громад, які можуть порушувати здоров'я, права та свободи інших людей» [27, с. 504].

Слід наголосити на специфіці майнового становища релігійних організацій в Україні, яке сформувалося під впливом тривалих репресивних політик комуністичного та імперського режимів, спрямованих проти українських церков. Унаслідок багаторічних вилучень, націоналізації та знищення церковного майна релігійні інституції зазнали суттєвих матеріальних втрат. Відтак у процесі відновлення діяльності численних національних релігійних громад у період незалежності виникли складні майново-правові колізії, що зумовили появу численних конфліктів як між окремими церквами та їхніми місцевими громадами, так і між релігійними організаціями та світськими інституціями, які на момент реституції володіли або користувалися відповідним майном, а в окремих випадках – і з органами державної влади.

Завершуючи аналіз цього Закону, слід підкреслити його фундаментальне значення. Він став орієнтиром для формування принципово нового правового поля, в межах якого здійснювалося становлення державної конфесійної політики та розвиток різних релігійних спільнот у незалежній Україні. Водночас, з плином часу стає дедалі очевиднішим, що унікальний та динамічний характер релігійних процесів в Україні не дозволив законодавцям повністю передбачити всі аспекти розвитку відносин між різними конфесіями та державою.

На певному етапі, особливо у 1990-х – на початку 2000-х років, коли відбувався перехід від тоталітарно-атеїстичної держави до демократичної та правової системи, Закон виправдав покладені на нього очікування, створивши правове підґрунтя для формування нових механізмів державно-релігійної

взаємодії. Правові умови для свободного розвитку релігійних організацій отримали не лише традиційні українські конфесії, але й зарубіжні, чисельність прихильників яких була невеликою. Водночас, з позицій сучасності слід констатувати, що концепція побудови державно-конфесійних відносин у дусі лібералізму не завжди відповідає реаліям України з огляду на стан політичних інституцій та демократичних практик. Крім того, окремі положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» суперечать специфіці етноконфесійної структури, яка сформувалася в Україні протягом її тривалого історичного розвитку.

Невдовзі після проведення Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року Верховна Рада України 12 грудня 1991 року ухвалила Закон «Про альтернативну (невійськову) службу», що стало важливим кроком у подоланні комуністичних стереотипів нетерпимості до релігії та започаткувало новий етап формування правового захисту свободи совісті в Україні [18].

Однак залишки радянської нетерпимості до релігійних переконань проявилися й у практичному застосуванні закону. Стаття 6 Закону містить елементи непрямой дискримінації за релігійною ознакою, оскільки передбачала, що термін проходження альтернативної служби був удвічі довшим, а з 11 червня 2004 року – на півтора рази перевищував тривалість строкової військової служби. Водночас стаття 2 закону визначає суб'єктами правовідносин громадян України, які належать до релігійних організацій, віровчення яких передбачає відмову від участі у військових діях та користування зброєю [18].

Водночас слід зазначити, що робота на будівництві, у соціальній сфері, сільському господарстві, а також виконання санітарних обов'язків у шпиталях і лікарнях вимагає значних фізичних і психологічних зусиль, порівнянних із військовою службою. У цьому контексті автор вважає доцільним внесення Верховною Радою України змін до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», які б забезпечували рівність тривалості альтернативної та строкової військової служб. Водночас слід зазначити, що в ряді європейських держав законодавство передбачає тривалість альтернативної служби, що

перевищує строковий термін військової служби. Отже, у цілому українське законодавство повністю відповідає міжнародним стандартам у сфері правового забезпечення свободи совісті.

Демократичні риси також відзначаються у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року. По-перше, він передбачає можливість проходження альтернативної (невійськової) служби з релігійних мотивів. По-друге, закон надає відстрочку від призову на строкову військову службу громадянам, які здобувають освіту у духовних навчальних закладах, за рішенням районних або міських призовних комісій. По-третє, він звільняє від призову на строкову або альтернативну службу громадян, які мають духовний сан та займають штатну посаду в одній із зареєстрованих релігійних конфесій, що є досить рідкісним явищем у правових системах більшості європейських держав [20].

Надзвичайно важливо, що Українська держава не лише декларує, але й реально гарантує права на свободу думки, совісті та релігії, забезпечуючи їх правовими механізмами, включно з адміністративною та кримінальною відповідальністю за порушення прав і свобод громадян. Зокрема, Кримінальний кодекс України (Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III), Особлива частина, Розділ V, стаття 161, передбачає суворі санкції за порушення принципу рівності громадян залежно від расової чи національної належності, а також релігійних переконань. Умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі або ненависті, приниження національної честі та гідності, образу релігійних почуттів громадян, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних чи релігійних переконань, статі, етнічного або соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови чи інших ознак, караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, виправними роботами на строк до двох років або обмеженням волі на строк до п'яти років, з можливим позбавленням права обіймати певні посади чи здійснювати певну діяльність на строк до трьох років або без такого [34].

Особливо важливим для формування моделі державно-церковних відносин та закріплення права на свободу совісті стало ухвалення Конституції України 28 червня 1996 р. Особливістю Конституції України є те, що стаття 34 гарантує право на свободу думки та слова, а стаття 35 забезпечує свободу совісті та релігії. При цьому положення цих статей повністю реалізують вимоги статей 1, 2, 7, 16, 18, 19, 26 та 29 Загальної декларації прав людини, а також статті 9 Європейської конвенції про захист прав людини. Вказане право охоплює можливість сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно здійснювати індивідуальні або колективні релігійні культу та ритуальні обряди, а також проводити релігійну діяльність [33].

Частина 2 статті 35 Конституції України встановлює можливі обмеження права на свободу совісті та релігії, які можуть застосовуватися виключно на підставі закону та в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я та моральності населення або для захисту прав і свобод інших осіб. Такі обмеження, запроваджені на законних підставах і необхідні в умовах демократичного суспільства, узгоджуються зі статтею 29 Загальної декларації прав людини та пунктом 2 статті 9 Європейської конвенції з прав людини [33].

Частина 3 статті 35 Конституції України встановлює, що жодна релігія не може набувати статусу державної або обов'язкової, тоді як частина 4 цієї статті гарантує, що у випадку, коли виконання військового обов'язку громадянами суперечить їхнім релігійним переконанням, воно може бути замінене альтернативною (невійськовою) службою [33].

Конституція України визначає межі, у межах яких формується сучасне законодавство у сфері релігійних відносин. Від цього законодавства залежить ступінь реалізації значного соціокультурного потенціалу, яким володіють релігійні організації, а також забезпечення їхньої фактичної свободи та незалежності. Ефективність нормативно-правових актів безпосередньо визначається здатністю створювати належні правові умови для громадян, які прагнуть реалізувати своє конституційне право на свободу совісті та релігійного віросповідання [33].

Однак, варто акцентувати увагу на тому, що у чинному законодавстві України відсутнє чітке визначення понять «релігія» та «релігійна організація», водночас законодавець виділяє окремі форми таких організацій, зокрема релігійні громади, управління, центри, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади, а також окреслює основні цілі їхньої діяльності [35].

На нашу думку, відсутність у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» чітких визначень понять «релігія» та «релігійна організація» ускладнює законодавче забезпечення гарантій прав людини та релігійної свободи. Водночас слід враховувати, що у правовому контексті термін «релігія» має доволі широке значення. Отже, під захистом свободи совісті слід розуміти не лише традиційні або широко поширені релігії, а й менш чисельні об'єднання, навіть ті, що налічують кілька десятків послідовників.

Таким чином, у перші роки незалежності було розроблено та імплементовано основні нормативні документи, які забезпечили реалізацію права на свободу совісті в Україні, а також сформовано модель церковно-державних відносин за принципом відділення церкви від держави, що свідчило про значний вплив радянського правової спадщини.

2.2. Трансформації центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії

Незважаючи на конституційне закріплення принципу відокремлення церкви та релігійних організацій від держави, протягом усього періоду незалежності між ними зберігалася тісна взаємодія. Натомість посередницьку роль між державою та релігійними організаціями виконував державний орган у справах релігій, покликаний реалізовувати державну політику щодо конфесійних інституцій. Його існування закріплене у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», зокрема в розділі VI. Водночас слід зауважити, що цей орган не є продуктом суверенної доби, а свої витоки веде ще від середини 1960-х років [25].

На початку 1990-х, у контексті демократичних перетворень та трансформації суспільного життя, він зазнав суттєвої ідейної реформи, головним результатом якої стало позбавлення контролюючих функцій щодо релігійних інституцій. Протягом трьох десятиліть незалежності цей орган кілька разів реорганізовувався. Так, зокрема, до березня 1992 року в Україні за інерцією ще діяла Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР. Це вкотре свідчить про вагомий вплив радянського правового та інституційного спадку на правове забезпечення свободи совісті в нашій державі [69, с. 78].

У липні 1994 року було ліквідовано Раду у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, що діяла з 1991 року. На її базі, а також на основі Міністерства у справах національностей та міграції, було утворено Міністерство у справах національностей, міграції та культур, яке ліквідували у грудні 1995 року.

На базі цього міністерства було створено Міністерство у справах національностей та міграції та Державний комітет України у справах релігій, що функціонував до 2005 року.

У 2005 році Держкомрелігій було ліквідовано, а натомість створено Державний департамент у справах релігій як урядовий орган у складі Міністерства юстиції України, який діяв до листопада 2006 року. Постановою Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2006 року було утворено Державний комітет України у справах національностей та релігій. Згідно з Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9 грудня 2010 року було передбачено ліквідацію Держкомнацрелігій та покладення функцій із реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин, захисту прав національних меншин та релігій на Міністерство культури України, у складі якого утворено Департамент у справах релігій і національностей [57, с. 25].

Як зазначає Ю. Решетніков: «При цьому слід узяти до уваги, що попередня практика діяльності Державного департаменту у справах релігій як урядового органу з підпорядкуванням Міністерству юстиції (2005–2006 рр.) засвідчила

недостатність такого статусу і відповідну слабку ефективність виконання визначених завдань в умовах складної міжконфесійної ситуації, необхідності подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин, зокрема враховуючи зобов'язання України перед Радою Європи» [57, с. 25].

Водночас, відповідно до Положення про Міністерство культури України, затвердженого указом Президента, на зазначене міністерство не покладено низки ключових повноважень, які раніше здійснював Державний комітет України у справах національностей та релігій (Держкомнацрелігій). До таких повноважень належали:

- аналіз та вивчення тенденцій релігійних процесів у державі, а також розробка поточних та довгострокових прогнозів у відповідній сфері;
- забезпечення координації діяльності органів виконавчої влади під час здійснення заходів із формування та регулювання відносин між державою, церквою та релігійними організаціями;
- надання організаційно-методичної та консультаційної підтримки органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у питаннях регулювання державно-конфесійних відносин;
- здійснення заходів із запобігання проявам міжконфесійної ворожнечі;
- ведення обліку (реєстру) діючих релігійних організацій та колишніх культових будівель, споруд і майна, що використовуються не за призначенням;
- сприяння у вирішенні питань, пов'язаних із передачею у користування або поверненням у власність релігійних організацій культових будівель, споруд та майна;
- сприяння у досягненні домовленостей між релігійними організаціями та органами виконавчої влади чи місцевого самоврядування;
- забезпечення роз'яснення змісту державної політики у сфері релігії, діяльності церкви та релігійних організацій, а також застосування відповідного законодавства, у тому числі через засоби масової інформації [57, с. 25–26].

Відсутність зазначених повноважень у Міністерства культури негативно впливала на формування та реалізацію державної політики у сфері розвитку державно-церковних відносин та забезпечення принципу свободи совісті. Крім того, ліквідація Державного комітету України у справах національностей та релігій призвела до руйнування системи структурних підрозділів у справах національностей та релігій в обласних і міських державних адміністраціях, що негативно позначалося на реалізації державної політики у сфері державно-церковних та міжцерковних відносин і потенційно загрожувало суспільній стабільності. Слід відзначити, що релігійна спільнота України, зокрема Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, не підтримувала ідею ліквідації державного органу у справах релігій.

Невід'ємною складовою успішної та ефективної діяльності будь-якого органу державної влади є активне залучення громадськості до процедури обговорення, ухвалення та виконання рішень. У цьому контексті варто акцентувати увагу на Всеукраїнській раді церков та релігійних організацій як незалежному консультативно-дорадчому органі при центральному органі виконавчої влади у сфері релігій та свободи совісті.

Створення ВРЦіРО стало можливим завдяки ініціативі керівництва держави, зокрема Президента Л. Кучми, у грудні 1996 року, а також за підтримки керівництва Державного комітету України у справах релігій під керівництвом В. Бондаренка. Таким чином, ВРЦіРО розпочала свою діяльність при новоствореному на той час державному органі України у справах релігій, який функціонував у період з 1995 по 2004 рік [14, с. 5].

З огляду на конфліктогенність релігійного середовища та тенденцію розширення релігійної мережі на той час було прийнято політичне рішення про створення при Державному комітеті України у справах релігій представницького міжконфесійного консультативно-дорадчого органу – Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Основна ідея створення ВРЦіРО полягала у сприянні веденню конструктивного діалогу між державними органами та релігійними організаціями та у залученні представників релігійної

спільноти до вирішення проблемних питань у сфері міжконфесійних і державно-релігійних відносин [14, с. 5].

Таким чином, у 1996 році в Україні було створено чергове міжконфесійне об'єднання, яке стало першим діючим на громадських засадах при центральному органі виконавчої влади. До складу Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій увійшли керівники православних, католицьких, протестантських, іудейських та мусульманських релігійних центрів, інституційна мережа яких на той час охоплювала близько 90 % відповідних релігійних громад.

Принцип діяльності Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій полягав у проведенні періодичних засідань у приміщенні Державного комітету України у справах релігій, на яких були присутні керівники релігійних організацій та представники державного органу. Під час цих зустрічей обговорювалися шляхи вирішення актуальних проблемних питань у сфері державно-конфесійних відносин. Такий формат співпраці між держорганом і релігійними організаціями у період з 1996 по 2004 рік, за оцінками як самих представників релігійних спільнот, так і експертів у сфері державно-конфесійних відносин, сприяв поступовому виробленню та накопиченню позитивного і продуктивного досвіду взаємодії між державними та релігійними інституціями [14, с. 6].

З 2004 року, після президентських виборів, на яких переміг В. Ющенко, та внаслідок відповідних змін у політичній конфігурації держави і кон'юнктурних трансформацій у виконавчій гілці влади, відбулася чергова ліквідація державного органу України у справах релігій. Функції з реалізації державної політики у сфері релігії були передані до Міністерства юстиції України, де створено Департамент у справах релігій, що фактично знизило статус цього органу. Керівництво Департаменту не актуалізувало питання щодо діяльності при ньому міжконфесійного об'єднання.

У 2005 році відбулося організаційне переформатування Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Відтоді представники Ради підкреслюють

новий формат своєї діяльності, який ґрунтується на принципах незалежності від органів державної влади, політичних партій та інших громадських формувань. Таким чином, через дев'ять років існування ВРЦіРО набула статусу незалежного міжрелігійного та міжконфесійного об'єднання [29].

Згідно з установчими документами Ради, ВРЦіРО створена з метою об'єднання зусиль релігійних організацій для національно-духовного відродження України, координації міжконфесійного діалогу як всередині країни, так і за її межами, участі у розробці законодавчих та нормативних актів щодо відносин між державою та релігійними організаціями, а також здійснення колективних заходів добродійного характеру [29].

Слід зауважити, що Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій від часу свого створення й до сьогодні не набула статусу юридичної особи, тобто не реєструвала свій статут і функціонує на громадських засадах. Водночас слід підкреслити, що до складу Ради, відповідно до пункту 8.2 її Положення, входять релігійні центри діючих в Україні релігійних об'єднань (конфесій), статuti яких зареєстровані відповідно до чинного законодавства, і які представлені в Раді своїми керівниками [29]

Згідно зі статутними положеннями, членство у Всеукраїнській Раді Церков і релігійних організацій є добровільним, а Рада декларує відкритість до включення нових представників. Водночас практика показує, що після 2005 року протягом чотирнадцяти років кількість нових членів залишалася обмеженою, хоча надходили звернення на вступ від протестантських, мусульманських та іудейських організацій. Це зумовлено специфікою процедури прийняття нових членів, оскільки відповідно до пункту 8.2.2 Положення про ВРЦіРО питання про надання членства певному релігійному об'єднанню (конфесії) вирішується чинними членами Ради шляхом консенсусу, тобто за умови одностайного схвалення. Саме цей механізм, як відзначають представники релігійних організацій та експерти, є об'єктом критики [29]

На засіданнях Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій обговорюються питання, що є актуальними для релігійних організацій України,

та формуються спільні звернення до керівництва держави та відповідних інституцій. Зазвичай у своїх зверненнях Рада акцентує увагу на найбільш значущих проблемах, що виникають у діяльності релігійних організацій і потребують спільного розгляду. Більшість цих питань стосуються пропозицій щодо надання релігійним організаціям певних преференцій порівняно з іншими інститутами громадянського суспільства, зокрема, збільшення пільг, інтеграції релігійно-етичних норм до законодавства та посилення ролі релігійних організацій у публічному просторі.

Слід зазначити, що періодично відбуваються офіційні зустрічі представників Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій із керівництвом держави. Крім того, уповноважені представники ВРЦіРО на паритетних засадах беруть участь у громадських консультативно-дорадчих органах у сфері державно-конфесійних відносин при центральних та регіональних органах виконавчої влади України. Така практика значною мірою сприяє формуванню конструктивного дискурсу у державно-конфесійній сфері.

Варто акцентувати увагу на тому, що ініціатива щодо включення уповноважених представників релігійних організацій на громадських засадах до консультативно-дорадчих органів при органах державної влади виходила безпосередньо від релігійної спільноти. Зокрема, саме за ініціативою представників Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій були утворені такі консультативно-дорадчі органи при Міністерстві освіти і науки України (2008 р.), Міністерстві охорони здоров'я України (2008 р.), Міністерстві оборони України (2009 р.) та Міністерстві закордонних справ (2015 р.), існування яких у виконавчій гілці влади передбачено Конституцією України. Основним принципом функціонування цих органів є паритетність у формуванні їх складу між представниками держави та релігійних організацій [14, с. 8].

Незважаючи на окремі аспекти, що піддаються критиці, загалом аналіз функціонування цих консультативно-дорадчих органів свідчить про їхню ефективність у сприянні ухваленню владними структурами важливих рішень, що стосуються діяльності релігійних організацій. Практика їхньої роботи

демонструє, що на сьогодні ці органи є одним із дієвих майданчиків для спільної взаємодії державних і релігійних інституцій. Через це відбувається поступове, хоча й спорадичне, посилення представництва окремих релігійних організацій у державних структурах за ініціативою ВРЦіРО. В цілому діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій характеризується як плідна та активна, що приносить позитивні результати для розвитку релігійних інституцій.

Це, зокрема, забезпечить можливість поглиблення співпраці між державними та релігійними інституціями у сфері державно-конфесійних відносин; оперативного інформування державних органів з боку релігійних організацій щодо актуальних проблем їхньої діяльності; своєчасного та конструктивного реагування профільного державного органу на потребу вирішення поточних питань державно-конфесійного комплексу; а також спільної розробки ефективних механізмів вирішення проблемних питань у сфері функціонування релігійних організацій.

Враховуючи зазначені позитивні та критичні аспекти діяльності Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, можна констатувати, що від часу свого створення до теперішнього часу вона є найбільшим інституційним міжрелігійним об'єднанням та одночасно одним із найвпливовіших суб'єктів державно-конфесійних відносин від імені релігійної спільноти в Україні.

Таким чином, трансформації моделі конституційного устрою та різні підходи до реалізації політики у сфері свободи совісті в очільників держави зумовили періодичні трансформації центрального органу державної влади у сфері релігій, мова йде не лише про зміну назв, але й підпорядкування, що не могло не позначитись на ефективності діяльності такої інституції. З метою забезпечення долучення громадськості до ухвалення рішень у сфері свободи совісті у 1996 р. було створено ВРЦіРО як незалежний, міжконфесійний і дорадчий орган, його ефективність обумовлювалась залученням представників усіх релігій і конфесій.

Розділ 3. РЕЛІГІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЯК КЛЮЧОВА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ СОВІСТІ.

3.1. Поняття та класифікація релігійних організацій в Україні.

Релігійні організації в Україні, відповідно до встановленої та підтримуваної державою моделі взаємин церкви та держави, про яку йшлося у попередніх розділах дослідження, виступають інструментом реалізації конституційного права кожної особи на свободу совісті. Вони забезпечують надійний та необхідний механізм задоволення релігійних потреб для осіб, які сповідують ту чи іншу релігію.

Свобода совісті як загальносоціальне та природне право людини передбачає можливість індивіда вчиняти певні дії або утримуватися від них, через що реалізується його віровизнання. Іншими словами, це здатність особи здійснювати дії, які дозволяють приймати, змінювати та сповідувати релігійні або інші переконання. Основною ідеєю цього права є можливість сповідувати віру у будь-який час та за будь-яких обставин. Отже, свобода віросповідання, що включає обрання або зміну релігії залежно від особистих переконань, охоплює такі елементи: а) право сповідувати віровчення певної релігії; б) право здійснювати релігійний культ; в) право створювати релігійну організацію або вступати до вже існуючої. При цьому слід зазначити, що релігійна організація може з певних причин відмовити особі у здійсненні релігійного культу або членстві та встановлює правила входження до своєї ієрархічної структури [38, с. 26].

Таким чином, найбільш ефективним способом задоволення релігійних потреб особи та реалізації її свободи віросповідання є участь у здійсненні релігійного культу, вступ до релігійної організації, участь у богослужіннях, обрядах та церемоніях. У цих формах практики віросповідання обов'язково бере участь церква або релігійна організація. Крім того, як зазначалося раніше,

релігійні організації дедалі більше набувають ознак повноцінного елемента громадянського суспільства в Україні.

Легітимне визначення релігійної організації, закріплене у чинному законодавстві України про свободу совісті та релігійні організації, не охоплює її функціональні характеристики як специфічного суб'єкта права. Їх правоздатність залишається доволі неоднозначною, а діяльність визначається особливостями внутрішніх приписів культу та нормами, визнаними відповідними світовими релігійними центрами.

У Законі України Про свободу совісті та релігійні організації замість чіткого визначення поняття «релігійна організація» наведено перелік організаційно-правових форм релігійних об'єднань, який є при цьому неповним і не вичерпує всього різноманіття таких структур [25].

Аналіз наукових джерел засвідчує недостатню опрацьованість проблематики розмежування або, навпаки, ототожнення церкви та релігійних організацій. Зокрема, поняття «церква» у більшості випадків подається як вид ієрархічної релігійної організації, що не відображає повною мірою її сутність як учасника суспільних відносин у сфері задоволення релігійних потреб віруючих. Основна проблема інтерпретації терміну «церква» як суб'єкта державно-церковних відносин полягає у визначенні ступеня його широти або вузькості щодо поняття «релігійна організація» в контексті взаємодії з державою. В українському законодавстві про свободу совісті та релігійні організації нормативно закріплена взаємодія держави саме з релігійними організаціями, при цьому поняття «церква» ототожнюється з ними.

Вважаємо за доцільне зосередитися на ключових, визначальних ознаках релігійної організації. Так, В. Борисова підкреслює, що кожна релігійна організація створюється з метою спільного задоволення релігійних потреб громадян – здійснення богослужінь, релігійних обрядів і церемоній, поширення релігійних переконань – або сприяння цим процесам. Водночас вона поєднує окремі характеристики різних організаційно-правових форм юридичних осіб, таких як товариства та установи, або взагалі не набуває статусу юридичної особи

(як у випадку релігійних об'єднань або окремих релігійних громад). При цьому діяльність кожної релігійної організації регламентується нормами її інституційної та ієрархічної структури, тобто канонічним правом Борисова, [6, с. 125].

О. Мельничук пропонує таке визначення релігійної організації: «об'єднання віруючих на основі єдиного віровчення, яке створене громадянами або юридичними особами з метою сприяння сповідуванию і поширенню віри, в установленому законом порядку зареєстроване, побудоване згідно з приписами віровчення, діє відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирає, призначає замінює персонал згідно зі своїми статутами (положеннями), має право на набуття статусу юридичної особи з усіма правовими наслідками, що з цього випливають» [36, с. 323].

Закон України Про свободу совісті та релігійні організації передбачає існування таких організаційно-правових форм релігійних організацій, як релігійні громади, управління та центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що включають зазначені релігійні організації, відповідні центри або управління, які представляють ці релігійні об'єднання [25].

Відповідно до Закону України Про свободу совісті та релігійні організації, релігійна організація набуває статусу юридичної особи з моменту державної реєстрації. З цього часу вона наділяється спеціальною правоздатністю, оскільки здійснення юридично значущих дій повинно відповідати меті її створення і не може їй суперечити, а межі діяльності визначаються не лише законом, а й статутом та внутрішніми канонічними настановами. Для державної реєстрації статуту або положення релігійної громади, як різновиду релігійної організації, громадяни у кількості не менше десяти осіб, які її заснували і досягли 18-річного віку, подають відповідну заяву та статут (положення) до обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Автономній Республіці Крим – до Ради міністрів Автономної Республіки Крим [25].

Що стосується релігійної організації – монастиря, слід зазначити, що законодавче визначення цього поняття відсутнє. Звертаючись до тлумачної літератури, можна констатувати, що монастир являє собою релігійну громаду монахів або монахинь, яка володіє належними їй землями та капіталами і функціонує як церковно-господарська організація [25]

Не менш актуальним є визначення братства, на сьогодні релігійне братство, відповідно до законодавства України про свободу совісті та релігійні організації, розглядається як різновид релігійної організації у формі юридичної особи, створеної з метою здійснення релігійно-просвітницької діяльності. Основними завданнями сучасних релігійних братств є поглиблене вивчення основ православної віри, виховання дітей та молоді на засадах християнської моралі та культури, а також інші види релігійно-освітньої діяльності.

Відповідно до Закону України Про свободу совісті та релігійні організації, виключне право на створення духовних навчальних закладів належить релігійним управлінням або центрам. Духовні навчальні заклади також віднесені до видів релігійних організацій і спрямовують свою діяльність на освітню роботу, навчання релігії та релігійне виховання прихильників православного віровчення. Стаття 7 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» визначає, що релігійне об'єднання включає релігійні громади, управління та центри, монастирі, релігійні товариства (місії) та духовні навчальні заклади, проте законодавство не встановлює ані визначення, ані ознак, ані сутності цих форм. Це є однією з законодавчих недосконалостей [25].

Таким чином, залишається незрозумілою позиція законодавця, оскільки, попри розробленість норм щодо свободи совісті та релігійних організацій, відсутнє нормативне визначення провідної категорії – релігійної організації. Аналіз наукових підходів і законодавчих актів дозволяє запропонувати визначення релігійної організації як об'єднання віруючих на основі єдиного віровчення, створене громадянами або юридичними особами з метою сприяння сповіданню та поширенню віри, зареєстроване у встановленому законом порядку, організоване відповідно до приписів віровчення, що діє за своєю

ієрархічною та інституційною структурою, обирає, призначає та замінює персонал згідно зі своїм статутом або положенням і має право на набуття статусу юридичної особи з усіма правовими наслідками.

Натомість, законодавство лише наводить перелік організаційно-правових форм, у яких релігійні організації можуть створюватися та функціонувати. При цьому деякі види таких форм визначені нормативно, інші – згадані лише побіжно. Вбачається доцільним законодавче визначення кожної організаційно-правової форми релігійної організації, що, завдяки досконалій юридичній техніці, може бути реалізоване компактно і водночас виключить потребу додаткового тлумачення сутності певних форм релігійних організацій, таких як церкви, релігійні братства чи місіонерські товариства.

У цьому контексті важко не погодитись із С. Мельничуком, який зазначає: «Недоречним вбачається існування для релігійних центрів (управлінь), а також монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій), духовних навчальних закладів окремих умов згідно Стандарту надання адміністративної послуги з реєстрації статуту (положення) релігійної організації та змін до нього, рівною мірою, як і існування релігійних громад, які існують без повідомлення про своє утворення державних органів, без отримання статусу юридичної особи та без реєстрації свого статуту. Перший випадок, на нашу думку, є спробою посягання на принцип рівності релігійних організацій перед законом, в другому випадку – йдеться про унеможливлення участі певних релігійних громад в правовідносинах, в тому числі, і стосовно державного захисту прав учасників такої релігійної громади в разі посягання на них» [36, с. 331].

У національному законодавстві відсутнє науково обґрунтоване визначення поняття релігійної організації. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» обмежується переліком організаційно-правових форм, у яких релігійні організації можуть створюватися та функціонувати. При цьому частина видів релігійних організацій законодавчо визначена, тоді як інші згадані лише побіжно. Вважається доцільним запровадити законодавче визначення кожної організаційно-правової форми релігійної організації, що завдяки відпрацьованій

юридичній техніці може бути здійснено компактно і водночас усуне необхідність додаткового тлумачення сутності окремих форм релігійних організацій, таких як церкви, релігійні братства чи місіонерські товариства [25].

3.2. Правове забезпечення позакультової діяльності релігійних організацій

Аналізуючи правові засади діяльності релігійних організацій варто акцентувати увагу на нормативному забезпеченні позакультової діяльності, тобто такої, яка безпосередньо не пов'язана із служіннями, вона включає освіту, фінансово-господарську діяльність та регулювання трудових відносин всередині релігійних організацій. Саме позакультова діяльність найчастіше є об'єктом цивільно-адміністративних відносин релігійних організацій із органами державної влади.

Однією з найменш опрацьованих сфер взаємодії держави та релігійних організацій залишається господарська діяльність. Упродовж тривалого часу релігійні організації не мали статусу юридичної особи, що унеможливило здійснення ними господарської діяльності, внаслідок чого значний сегмент державно-конфесійних відносин перебував поза полем уваги вітчизняної правової науки. Із проголошенням незалежності України розпочався новий етап розвитку зазначених відносин, ознаменований ухваленням низки фундаментальних нормативно-правових актів, які визначили базові засади реалізації права на свободу совісті. Водночас підстави для твердження про комплексне правове врегулювання господарської діяльності релігійних організацій наразі відсутні, оскільки як окремі аспекти взаємодії держави та релігійних інституцій у сфері господарювання, так і базові понятійні категорії відповідного правового поля залишаються недостатньо визначеними.

Правовий статус релігійних організацій та їхніх підприємств визначається Господарським кодексом України, Законом «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 [25] та іншими нормативно-правовими актами.

Визначальною метою діяльності релігійних організацій є забезпечення можливості реалізації громадянами свободи віросповідання, а не отримання прибутку, що зумовлює їх віднесення до некомерційних суб'єктів. Водночас у науці господарського права поряд із поняттям «неприбуткові організації» використовується низка суміжних термінів, зокрема: некомерційні організації, негосподарючі суб'єкти, суб'єкти неприбуткової господарської діяльності, негосподарючі організації, суб'єкти з особливим правовим статусом, непідприємницькі товариства, непідприємницькі юридичні особи, непідприємницькі організації, суб'єкти некомерційного господарювання та суб'єкти некомерційної господарської діяльності.

Чинне законодавство закріплює право релігійних організацій на заснування підприємств. Підприємство релігійної організації є унітарним суб'єктом господарювання, створеним на основі власності відповідної релігійної інституції та призначеним для здійснення господарської діяльності з метою реалізації її статутних завдань. Зокрема, релігійними організаціями можуть утворюватися видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські й інші підприємства, а також благодійні установи.

У наукових дослідженнях наголошується, що безпосередньо релігійні організації не належать до некомерційних суб'єктів господарювання у вузькому розумінні цього поняття, оскільки такими визнаються передусім підприємства, створені ними з метою матеріального забезпечення основної діяльності релігійної організації. Відповідно, господарська діяльність таких підприємств має допоміжний характер щодо реалізації статутних цілей релігійних організацій. З огляду на це обґрунтованою є позиція щодо необхідності чіткого розмежування господарської діяльності релігійних організацій та господарської діяльності заснованих ними підприємств [70].

Релігійні організації за своїм правовим статусом належать до суб'єктів колективної власності та можуть утворюватися виключно у формі унітарних підприємств. Відомості про склад і стан їх майна підлягають обов'язковому закріпленню у статутних документах. Релігійні організації мають право володіти

та користуватися рухомим і нерухомим майном, що надається їм на договірних засадах юридичними та фізичними особами. Майно, яке перебуває у державній власності, передається релігійним організаціям у користування на безоплатній основі.

Водночас відповідно до частини четвертої статті 17 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», у разі якщо таке майно має історичну, художню чи іншу культурну цінність, користування ним здійснюється з дотриманням установлених законодавством вимог щодо охорони та використання пам'яток історії та культури. Порядок користування земельними ділянками релігійними організаціями регламентується положеннями Земельного кодексу України.

Майно може перебувати у релігійних організацій і на праві власності. Згідно з частиною третьою статті 18 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», у власності релігійних організацій можуть знаходитися об'єкти, безпосередньо створені або набуті ними, а також майно, передане їм державою чи окремими фізичними особами [25].

Підприємства, засновані релігійними організаціями, здійснюють користування майном на підставі права оперативного управління або господарського відання. Податкове законодавство України встановлює пільговий режим оподаткування для нерухомого майна, що перебуває у власності релігійних організацій та використовується ними для виконання статутних завдань. Відповідні положення були закріплені Законом України «Про внесення змін до статті 266 Податкового кодексу України щодо звільнення від оподаткування нерухомості релігійних організацій» від 14 травня 2015 року.

Водночас зазначене звільнення від оподаткування не поширюється на об'єкти нерухомості, які релігійні організації використовують з метою здійснення виробничої або господарської діяльності, а також на земельні ділянки [70].

Отже, релігійні організації належать до некомерційних суб'єктів господарювання, оскільки визначальною метою їх функціонування є

забезпечення реалізації громадянами права на свободу віросповідання, зокрема шляхом здійснення релігійних дій, обрядів, ритуалів та інших форм культової практики, а не отримання прибутку. За своєю правовою природою релігійні організації є юридичними особами, які вважаються створеними з моменту державної реєстрації та здійснюють свою діяльність у межах і відповідно до положень власних статутів (положень).

Безпосередньо пов'язаною із проблемою правового забезпечення фінансово-господарської діяльності є питання нормативного регулювання трудових відносин у релігійних організаціях.

Нормативно-правову основу регулювання зазначених правовідносин становлять Кодекс законів про працю України та Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Водночас ці акти мають застарілий характер і не завжди забезпечують належну ефективність правового регулювання реалізації права на працю осіб, які перебувають у трудових відносинах із релігійними організаціями.

Кодекс законів про працю України не містить спеціальних норм, які б визначали особливості правового регулювання трудових відносин у релігійних організаціях, що, на думку окремих науковців, є необґрунтованою прогалиною законодавства. У зазначеному кодифікованому акті лише в статті 22 закріплено загальний принцип недопущення будь-яких форм дискримінації чи встановлення переваг при укладенні, зміні або припиненні трудового договору, зокрема за ознакою релігійних переконань, відповідно до положень Конституції України. Це дає підстави стверджувати, що законодавець виходить із необхідності застосування норм КЗпП України до трудових відносин у релігійних організаціях без урахування їхньої релігійної специфіки та особливостей самого феномену релігії. Відповідно, при застосуванні та тлумаченні положень КЗпП України щодо припинення трудових правовідносин не має значення статус роботодавця як релігійної організації [30].

Водночас спеціальні норми, що деталізують регулювання трудових відносин у релігійних організаціях, містяться у Законі України «Про свободу

совісті та релігійні організації», який слід розглядати як спеціальний нормативно-правовий акт щодо КЗпП України. У зв'язку з цим, у разі виникнення змістовних колізій між положеннями КЗпП України та зазначеного Закону пріоритет у застосуванні мають норми останнього [71, с. 109].

Відповідно до статті 25 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» право приймати громадян на роботу надано релігійним організаціям. Водночас таке нормативне регулювання породжує низку проблемних аспектів. Зокрема, можливість укладення трудових договорів законодавець пов'язує виключно з релігійними організаціями, які мають статус юридичної особи, тоді як релігійні громади, що відповідно до статті 8 Закону не набули такого статусу, позбавлені здатності самостійно вступати у трудові правовідносини. Аналогічна ситуація стосується й релігійних об'єднань, оскільки згідно з частиною другою статті 7 зазначеного Закону вони реалізують свою діяльність через відповідні центри (управління) і самі по собі не наділені статусом юридичної особи, а отже, також не виступають самостійними суб'єктами трудових відносин [25].

Такий підхід законодавця з позицій трудового права видається недостатньо обґрунтованим. Об'єктивно релігійні об'єднання потребують залучення працівників, діяльність яких спрямована на забезпечення функціонування об'єднання в цілому, а не лише його центру чи окремих структурних одиниць. Йдеться, зокрема, про здійснення управлінських функцій, взаємодію з органами державної влади, реалізацію програм соціального служіння (освітніх ініціатив, організацію допомоги соціально вразливим групам населення), централізоване матеріально-технічне забезпечення організацій, що входять до складу об'єднання, а також представництво інтересів у судових та інших інституціях. Відтак трудові правовідносини з такими працівниками логічно мали б виникати безпосередньо у релігійного об'єднання, що на сьогодні унеможлиблюється відсутністю у нього статусу юридичної особи. У зв'язку з цим доцільним видається надання релігійним об'єднанням відповідного правосуб'єктного статусу.

Відповідно до частин другої–четвертої статті 25 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» умови праці визначаються на підставі взаємної домовленості між релігійною організацією та працівником і фіксуються у трудовому договорі, який підлягає укладенню у письмовій формі. При цьому на релігійну організацію покладається обов'язок здійснити державну реєстрацію трудового договору у встановленому законодавством порядку. Аналогічній процедурі реєстрації підлягають також документи, що регламентують умови оплати праці священнослужителів, церковнослужителів, а також осіб, які виконують трудові функції у релігійній організації на виборних посадах [71, с. 110].

У релігійних організаціях України трудові відносини зі священнослужителями (отцями, священниками, пасторами тощо) практично не поширені. Зазвичай такі особи розглядаються як члени або керівники релігійної організації, функції яких зосереджені на здійсненні релігійно значущих дій, зокрема богослужінь, і отримують відповідне утримання від організації. Внаслідок цього священники, які присвятили все своє життя служінню церкві, часто юридично не мають трудового стажу, що створює обмеження щодо соціального захисту, пенсійного забезпечення та інших правових гарантій.

Таким чином, чинне правове регулювання трудових відносин у релігійних організаціях є недостатньо досконалим і потребує удосконалення. Зокрема, доцільним є включення регламентації трудових відносин усередині релігійних організацій до Кодексу законів про працю України, збереження обов'язкової державної реєстрації трудових договорів з одночасним зазначенням, що відсутність такої реєстрації не робить договір недійсним, якщо працівник фактично приступив до виконання обов'язків, а також надання релігійним об'єднанням статусу юридичної особи з правом укладати трудові договори.

Діяльність священнослужителів або осіб, які систематично виконують пастирські, обрядові, місіонерські функції та керують релігійними організаціями, за своєю суттю є трудовою і відповідає специфічним ознакам трудових правовідносин, таким як тривалість, оплатність та особиста участь.

Таким чином, ця діяльність може розглядатися як реалізація права на працю, що супроводжується державним захистом цього права, застосуванням правових механізмів та можливістю звернення до суду.

Не менш актуальним напрямком позакультової діяльності релігійних організацій, який вимагає удосконалення правового забезпечення є богословська освіта та питання її державного визнання й встановлення відповідної еквівалентності освітніх рівнів.

1 липня 2014 року було ухвалено Закон України «Про вищу освіту», який усуває розрив між закладами вищої духовної освіти (ЗВДО) та світськими закладами вищої освіти (ЗВО) у сфері розвитку богословської освіти, забезпечуючи можливість інтеграції ЗВДО в загальну освітню систему України при збереженні високого рівня автономії та релігійної специфіки їх діяльності. Це стало можливим завдяки низці новацій закону, зокрема передбачається, що ЗВДО, створені відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», можуть отримати державне визнання своєї освітньої та наукової діяльності [19].

ЗВДО може діяти як без ліцензії, так і з ліцензією, ЗВДО може отримавши ліцензію не отримувати акредитацію, а отримавши ліцензію чи акредитацію відмовитися від неї. Ліцензування дає можливість вносити дані про видані власні дипломи, тобто дипломи навчального закладу. Для працевлаштування в сферах, які не фінансуються коштом державного бюджету достатньо буде диплому ЗВДО, для продовження навчання в закордонних ЗВО може бути достатньо диплому ліцензованої програми [19].

Важливо відзначити, що закон передбачав, що заклади вищої духовної освіти (ЗВДО) самостійно формують умови вступу для абітурієнтів, встановлюючи при цьому обмеження щодо осіб, які, відповідно до правил відповідної релігійної організації, не можуть навчатися у ЗВДО. Ця норма надає закладам повне право визначати вимоги до абітурієнтів, встановлюючи специфічні обмеження, які не застосовуються у закладах вищої освіти інших типів.

Закон враховує широкий спектр вимог церков та релігійних організацій України: по-перше, він забезпечує повну автономію ЗВДО від державних органів у сфері освіти та науки; по-друге, надає право, але не зобов'язує проходити процедури ліцензування та акредитації, при цьому успішне проходження акредитації дозволяє ЗВДО видавати дипломи державного зразка; по-третє, закон дозволяє релігійним організаціям безпосередньо впливати на формування освітньої політики, принципів діяльності та студентського самоврядування, а також засновувати конкретні ЗВДО; по-четверте, держава не втручається у процедуру обрання та призначення керівників ЗВДО; по-п'яте, при ліцензуванні та акредитації, відкритті аспірантури та докторантури, а також створенні спеціалізованої вченої ради зі спеціальності «Богослов'я», закон передбачає суттєві спрощення та визнає документи викладачів ЗВДО еквівалентними державним, що значно полегшує процес легалізації освітніх і наукових програм [19]

По-шосте, закон усуває історичну несправедливість щодо осіб, які отримали освітні документи, наукові ступені та вчені звання у ЗВДО до 1 вересня 2018 року, дозволяючи визнавати їхні документи еквівалентними державним за відповідною процедурою. Це забезпечує цим особам можливість працевлаштування у державних установах, зокрема на посадах чиновників, викладачів, учителів, а також вступу до магістратури, аспірантури та докторантури у державних та закордонних закладах вищої освіти.

Таким чином, у сфері освітньої діяльності релігійних організацій за останні роки було істотно удосконалено нормативно-правову базу, однак на практиці заклади духовної освіти зустрічаються із проблемами матеріально-технічного та навчально-методичного забезпечення, що дуже часто є причиною для відмови від проходження процедури ліцензування чи акредитації.

РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ НА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ.

4. 1. Трансформація моделі державно-церковних відносин.

Російська збройна агресія проти України, яка розпочалась у 2014 р. та призвела до окупації АР Криму та частини Донбасу актуалізувало налагодження тіснішої співпраці між органами державної влади та релігійними організаціями. В умовах відсутності боєздатної армії та загрози втрати суверенітету душпастирська опіка релігійних організацій стала вагомим чинником консолідації українського суспільства в контексті протидії агресії, а волонтерські ініціативи релігійних організацій щодо підтримки ЗСУ та ВПО дуже часто підсилювали соціальну політику держави.

Водночас російська агресія продемонструвала і те, що релігійні організації можуть бути інструментом ведення гібридної війни, адже УПЦ МП як частина РПЦ повністю підтримувала та популяризувала кремлівські пропагандистські наративи, які акцентували увагу на внутрішньополітичних причинах початку російсько-української війни.

Після окупації у 2014 році окремих районів Донецької та Луганської областей релігійна проблематика на цих територіях набула антагоністичного характеру. Незаконні збройні формування проголосили Православну Церкву Московського патріархату домінуючою релігією регіону та розпочали системне переслідування інших релігійних меншин. У рамках такої політики на контрольованих Росією територіях здійснювалося цілеспрямоване обмеження діяльності конфесій, що не належать до московського православ'я. Як наслідок, більшість релігійних громад у Донецькій та Луганській областях були змушені припинити діяльність, віруючі змушені були молитися приватно або збиратися конспіративно, а право на свободу совісті та віросповідання фактично перестало існувати як юридичне явище.

Аналогічна релігійна ситуація склалася на території окупованого Криму. Примусове застосування російського законодавства унеможливило діяльність українських церков та релігійних громад. Окупаційна влада продовжує переслідувати релігійних діячів і окремих віруючих, зокрема мусульман-кримських татар, громади Православної Церкви України, Української греко-католицької церкви, євангельських християн та Свідків Єгови, притягуючи їх до відповідальності за звинуваченням у «незаконній місіонерській діяльності».

Очевидно, що така політика Кремля щодо використання УПЦ МП та репресії проти представників інших конфесій актуалізувала питання відновлення української автокефалії.

Верховна Рада України у Постанові від 16 червня 2016 року звернулася до Вселенського Патріарха з проханням невідкладно застосувати наявні канонічні повноваження для подолання існуючого в Україні церковного розділення та відновлення канонічного статусу Православної Церкви в Україні, спираючись на дух історичного Звернення Патріарха Варфоломія до української нації від 26 липня 2008 року, а також на канонічні практики Вселенського Патріархату щодо нормалізації церковного життя в православних церквах Естонії (1996), Болгарії (1998) та Чехії і Словаччини (2014) [45]

Після цього відбулися численні заходи, спрямовані на якнайшвидше отримання Томосу. Зокрема, відбулися зустрічі Президента України Петра Порошенка, Голови Верховної Ради Андрія Парубія та парламентарів, урядових представників із представниками як Вселенського Патріархату, так і православних церков України, метою яких було налагодження взаєморозуміння та сприяння отриманню Томосу про автокефалію.

19 квітня 2018 року Президент України Петро Порошенко направив Вселенському Патріарху Варфоломію офіційне звернення, у якому, зокрема, наголошувалося: «Як Глава Держави Україна, що представляє її громадян, зокрема тих, хто належить до української православної спільноти, які, завдяки Хрещенню, отриманому від Константинопольської Матері-Церкви понад 1030 років тому, сповідують православну християнську віру, прошу Вас надати Томос

про автокефалію Православній Церкві в Україні. Цей документ стане не лише торжеством Православ'я, але й актом історичної справедливості, оскільки саме з Царгорода прийшло на нашу землю світло християнської віри. Надання Томосу ще більше зміцнить релігійну свободу в Україні та міжконфесійний мир, підвищить права й свободи громадян, а також піднесе авторитет Вселенського Патріарха серед українців» [57].

У той же день Верховна Рада України ухвалила Постанову № 2410-VIII [10], якою, з огляду на раніше прийняте Звернення від 16 червня 2016 року (№ 1422-VIII) [8] до Вселенського Патріарха Варфоломія щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні, підтвердила підтримку важливості отримання Томосу. Постанова встановила, що надання Томосу забезпечить Православній Церкві в Україні належне місце в родині помісних православних церков і підтримала звернення Президента щодо цієї ініціативи [54].

15 грудня 2018 року на Об'єднавчому соборі, що відбувся в Софійському соборі, митрополитом Київським і всієї України та першим предстоятелем Православної Церкви України було обрано доктора богословських наук, професора, митрополита Переяславського і Білоцерківського УПЦ Київського Патріархату та намісника патріарха Філарета – ректора і професора кафедри біблійних і філологічних дисциплін Київської православної богословської академії, постійного члена Священного Синоду, голову Синодального управління у справах духовної освіти УПЦ КП, члена Вищої церковної ради УПЦ КП, намісника Свято-Михайлівського Видубицького чоловічого монастиря міста Києва – Епіфанія (в миру Сергія Петровича Думенка). 3 лютого 2019 року відбулося його настанування на посаду предстоятеля Православної Церкви України.

5 січня 2019 року в церкві святого Георгія у резиденції Вселенського Патріархату в Константинополі (Стамбул) відбулося офіційне підписання Томосу Вселенським Патріархом. 6 січня того ж року під час святкової літургії Вселенський Патріарх Варфоломій урочисто вручив Томос про автокефалію митрополиту Епіфанію як главі Православної Церкви України. У церемонії

вручення брали участь представники української церковної та світської делегації, зокрема Президент України Петро Порошенко. З отриманням Томосу про автокефалію процес створення Помісної Православної Церкви в Україні можна вважати завершеним, після чого розпочинається її поетапне визнання іншими помісними православними церквами світу.

Відновлення автокефалії української церкви стало важливим цивілізаційним здобутком української влади та вагомим чинником збереження української ідентичності, а відтак і національної безпеки. Очевидно, що Кремль не міг змиритись із втратою монополію на помісну церкву, тому було розгорнуто систематичну діяльність з метою дискредитації ідеї легітимності ПЦУ, а УПЦ МП використовувалась як альтернатива, яка претендувала не лише на душі вірян, але і майно релігійних громад, які започаткували процес переходу в юрисдикцію ПЦУ.

З метою захисту українських релігійних організацій та унеможливлення дискредитаційних дій зі сторони Кремля Верховна Рада України Законом від 20 грудня 2018 року № 2662-VIII внесла зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої розташований за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» [23].

Цей закон набрав чинності 26 грудня 2018 року. Відповідно до пункту 4 Перехідних та прикінцевих положень Закону, релігійним організаціям, на які поширюється його дія, було надано не менше ніж чотири місяці для внесення передбачених Законом змін до своєї офіційної назви, тобто до 26 квітня 2019 року. При цьому строк розпочинався за умови, що кожна конкретна релігійна організація у порядку, визначеному пунктом 3 Перехідних та прикінцевих положень Закону, отримає офіційне повідомлення про необхідність внесення змін до статуту (положення) та подачі їх на державну реєстрацію не пізніше ніж через три місяці [23].

Наступним етапом стало ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи», який передбачав деталізацію процедури зміни підлеглості релігійної організації, а також встановлювалась заборона: «... вчиняти будь-які дії, наслідком яких може стати відчуження майна релігійної організації, зокрема його продаж, обмін, передача у заставу, встановлення іпотеки, безоплатна передача у власність та управління інших осіб, до завершення процедури зміни своєї підлеглості у канонічних та організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним об'єднанням шляхом реєстрації нової редакції статуту (положення)...» [21].

Не менш важливі зміни відбулись і в інституційному забезпеченні свободи совісті, 12 червня 2019 р. Постановою КМУ №503 було створено Державну службу України з етнополітики та свободи совісті як центральний орган виконавчої влади [55], згідно із Положенням про ДЕСС її ключовим завданням є реалізація державної політики у сфері релігії, корінних народів України, національних меншин (спільнот) України. Очевидно, що такий підхід до переформатування центрального органу державної влади у сфері свободи совісті був досить прогресивним, однак в умовах обмеженого фінансування та початку пандемії COVID-19 ефективність її діяльності істотно ускладнювалась, а формування регіональних структур відтерміновувалось.

Повномасштабне вторгнення РФ, яке розпочалось 24 лютого 2022 р. призвело до систематичних репресій окупаційної влади проти представників релігійних організацій, які не були пов'язані із РПЦ, натомість УПЦ МП продовжила свою діяльність, спрямовану на виправдання російського вторгнення. Це зумовило необхідність зі сторони України вводити певні обмеження щодо діяльності релігійних організацій, пов'язаних із Кремлем з метою забезпечення національної та громадської безпеки.

Одним із перших таких заходів стало прийняття рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності

релігійних організацій в Україні та застосування персональних, спеціальних економічних і інших обмежувальних заходів (санкцій)». Цим рішенням було визначено необхідність упродовж двох місяців внести на розгляд Верховної Ради України законопроект, спрямований на заборону діяльності в Україні релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в Російській Федерації, із дотриманням норм міжнародного права у сфері свободи совісті та з урахуванням зобов'язань України у зв'язку з членством у Раді Європи [61]

Після ухвалення рішення Ради національної безпеки і оборони України та з огляду на збройну агресію Російської Федерації проти України, підтримку цієї агресії Російською православною церквою, а також враховуючи, що численні протиправні дії РПЦ та підпорядкованих їй релігійних організацій на території України створюють загрозу національній і громадській безпеці, правам і свободам громадян України, 20 серпня 2024 року було прийнято Закон України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій». Основною метою цього нормативного акту є забезпечення стабільності функціонування держави та суспільства, захист прав і свобод людини, а також врегулювання особливостей діяльності іноземних релігійних організацій на території України [24].

Основними законодавчими новаціями, передбаченими цим законом, стало запровадження поняття «іноземна релігійна організація» з визначенням відповідних критеріїв; заборона діяльності Російської православної церкви та пропаганди ідеології «русского міра» на території України; встановлення критеріїв для релігійних організацій в Україні, афілійованих з іноземними релігійними організаціями, діяльність яких в Україні заборонена; а також надання офіційного визначення ідеології «русского міра» [24].

Іноземні релігійні організації мають право здійснювати свою діяльність в Україні лише за умови, що вона не шкодить національній або громадській безпеці, не порушує публічний порядок, не загрожує здоров'ю, моральним засадам та правам інших осіб. Водночас забороняється діяльність іноземних релігійних організацій, які одночасно відповідають двом умовам: вони

розташовані у державах, визнаних агресорами щодо України або причетних до тимчасової окупації її територій, і безпосередньо чи опосередковано, наприклад через заяви керівників, підтримують військові дії проти України. До таких іноземних релігійних організацій, у тому числі релігійних управлінь, об'єднань та центрів, належать ті, керівний центр яких знаходиться за межами України у державі-агресорі. Крім того, в Україні не допускається діяльність релігійної організації, яка: 1) афілійована з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена; 2) афілійована з релігійною організацією, яка сама є афілійованою з іноземною релігійною організацією, діяльність якої в Україні заборонена [24].

На законодавчому рівні України вперше закріплено поняття «ідеологія «руського міра»». Це визначення охарактеризовано як російську неоколоніальну доктрину, що базується на шовіністичних, нацистських, расистських, ксенофобських та релігійних ідеях, спрямованих на знищення України, геноцид українського народу, заперечення суверенітету України та інших держав. Доктрина передбачає силове розширення імперського простору Російської Федерації через масові вбивства, державний тероризм, воєнні вторгнення, окупацію територій та поширення канонічної території Російської православної церкви за межі РФ [24].

Законодавство також передбачає, що, оскільки Російська православна церква є ідеологічним продовженням режиму держави-агресора та співучасницею воєнних злочинів і злочинів проти людяності, що здійснюються від імені РФ та ідеології «руського міра», її діяльність на території України заборонена. Крім того, забороняється використання релігійних організацій для пропаганди цієї ідеології, зокрема її популяризація будь-якими способами або засобами, що загрожують національній та громадській безпеці, а також територіальній цілісності України [59].

Очевидно, що ухвалення Закону України «Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій» викликало хвилю критики та обурення не лише в державі агресора, союзників України, але й серед окремих категорій

громадян. Однак, у цьому контексті, ухвалення цього закону є виправданою та логічною складовою протидії повномасштабному вторгненню РФ.

Таким чином, російська збройна агресія проти України, яка розпочалась у 2014 р. істотно трансформувала модель державно-церковних відносин та фактично призвела до подолання радянського принципу відчуження церкви від держави. В умовах протидії агресії вплив церкви та її підтримка суверенітету України стали важливим чинником консолідації українського суспільства довкола ідеї збереження суверенітету та територіальної цілісності.

4. 2. Удосконалення нормативно-правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій.

Збройна агресія російської федерації проти України, тимчасова окупація окремих територій держави, а також масові воєнні злочини й злочини проти людяності, вчинені військовослужбовцями держави-агресора, суттєво посилили значущість релігійних організацій у системі суспільно-політичних відносин та у процесах запобігання гуманітарній кризі. В умовах правового режиму воєнного стану особливої актуальності набуває проблема взаємодії релігійних організацій з органами державної влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства з метою протидії деструктивним наслідкам агресії. Релігійні організації дедалі частіше виконують не лише допоміжну функцію щодо реалізації повноважень державних і муніципальних органів у сфері соціального захисту населення, постраждалого від воєнних дій, а й відіграють самостійну роль у наданні психологічної, гуманітарної та матеріальної підтримки особам, які її потребують.

Особливо актуальним у цьому контексті є удосконалення правового забезпечення військового капеланства.

У процесі нагального реформування військових формувань України 2 липня 2014 року Кабінет Міністрів України ухвалив рішення щодо розроблення та затвердження нормативного акта, який би врегулював діяльність служби

військового духовенства (капеланської служби) у Збройних Силах України, Національній гвардії України та Державній прикордонній службі України. На початку грудня 2014 року до Верховної Ради України повторно було подано законопроекти, спрямовані на інституціоналізацію капеланського служіння у військових і правоохоронних органах, а також у установах Державної пенітенціарної служби України (законопроект № 1153), що передбачали внесення відповідних змін до чинного законодавства. Водночас зазначений законопроект не був підтриманий парламентом у зв'язку з наявністю істотних концептуальних і юридико-технічних недоліків, а також його невідповідністю положенням законодавства України, яке забороняє фінансування діяльності організацій, утворених за ознакою ставлення до релігії.

Водночас, з урахуванням об'єктивних викликів безпекового середовища, Міністр оборони України наказом № 40 від 27 січня 2015 року «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України» здійснив фактичну нормативну легітимацію інституту військового капеланства у Збройних Силах України. На реалізацію зазначеного нормативного акта з 1 березня 2015 року набули чинності зміни до Класифікатора професій ДК 003:2010, відповідно до яких у межах професійної назви роботи «Священнослужитель» було запроваджено окрему посаду – «військовий священник (капелан)». Це стало початком формування інституційно оформленої капеланської служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях держави [54].

Відповідно до зазначеного Положення, військові священники (капелани) визначаються як фізичні особи, які мають відповідну духовну освіту, є священнослужителями релігійних організацій, зареєстрованих в Україні, пройшли встановлену процедуру відбору та були прийняті на роботу на посади працівників у військових частинах, військових навчальних закладах, установах і організаціях Збройних Сил України з метою забезпечення реалізації свободи віросповідання та задоволення релігійних потреб особового складу [54].

У подальшому, на підставі наказу Міністерства оборони України від 14 грудня 2016 року № 685 «Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України», було нормативно визначено ключові завдання, механізми функціонування та порядок діяльності відповідних структурних підрозділів і посадових осіб Міністерства оборони України та Збройних Сил України у сфері організації служби військового духовенства, а також закріплено права й обов'язки військових священників (капеланів) [54]. У результаті цього було започатковано системний процес формування штатних посад і комплектування капеланського корпусу в бойових бригадах Сухопутних військ, Повітряних та Військово-Морських Сил, Десантно-штурмових військ, а також у закладах охорони здоров'я, де здійснювали лікування й реабілітацію учасників бойових дій.

Із 20 лютого 2017 року відповідні зміни в законодавстві створили правові підстави для працевлаштування священнослужителів у Національній гвардії України як цивільних працівників на умовах трудового договору з можливістю проходження служіння у військових частинах тилового призначення або в районах, наближених до зони бойових дій. Того ж року наказом Міністерства внутрішніх справ України № 1311 було встановлено тарифні розряди та визначено порядок оплати праці військових капеланів.

10 листопада 2021 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про Службу військового капеланства» [26], який був підписаний Президентом України В. Зеленським 17 грудня 2021 року. Первісно передбачалося, що зазначений закон набере чинності з 1 липня 2022 року, однак у зв'язку з початком повномасштабної збройної агресії російської федерації та тимчасовою окупацією частини території України строки його введення в дію були змінені, і закон набрав чинності 19 березня 2022 року.

Відповідно до положень цього Закону, Служба військового капеланства визначається як самостійна структурна складова у системі Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших військових формувань, утворених згідно із законодавством України, а також Державної прикордонної служби

України. До її складу входять органи управління Служби військового капеланства та військові капелани, а основним призначенням Служби є організація заходів, спрямованих на забезпечення духовно-релігійних потреб військовослужбовців, працівників відповідних формувань і членів їхніх сімей як у мирний, так і у воєнний періоди [26].

Служби військового капеланства перебувають у безпосередньому підпорядкуванні Головнокомандувача Збройних Сил України, Командувача Національної гвардії України, керівників інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, а також Голови Державної прикордонної служби України [26].

Діяльність Служби військового капеланства ґрунтується на низці базових принципів, зокрема: забезпеченні реалізації конституційного права військовослужбовців і працівників на свободу світогляду та віросповідання; рівності представників усіх віросповідань у задоволенні їхніх релігійних потреб; недискримінації військових капеланів незалежно від їхньої конфесійної належності; толерантному ставленні до представників інших релігійних організацій; забороні нав'язування релігійних чи інших переконань; добровільності участі особового складу та членів їхніх сімей у богослужіннях і релігійних обрядах; рівному доступі капеланів різних конфесій до використання духовних центрів; а також пріоритетності бойової (спеціальної) підготовки під час планування і реалізації заходів із задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців [26].

У контексті правового регулювання душпастирської опіки, що здійснюється релігійними організаціями у сфері охорони здоров'я, слід зазначити, що станом на 2025 рік в Україні відсутній єдиний чинний нормативно-правовий акт, який комплексно врегулював би відповідні правовідносини. Натомість діяльність представників релігійних організацій у закладах охорони здоров'я здійснюється на підставі сукупності окремих законодавчих і підзаконних нормативних актів, що регулюють питання свободи світогляду та віросповідання, а також функціонування системи охорони здоров'я.

Відсутність належного законодавчого врегулювання зазначених правовідносин зумовлює виникнення низки проблем і ускладнень у реалізації душпастирської опіки релігійними організаціями в закладах охорони здоров'я. Зокрема, на практиці фіксуються випадки обмеження або перешкоджання з боку адміністрацій медичних установ діяльності представників релігійних організацій у сфері духовного піклування про пацієнтів. За таких умов функції медичних капеланів, як правило, виконують священнослужителі місцевих релігійних громад на волонтерських засадах, часто без відповідної спеціалізованої підготовки. В умовах правової невизначеності вирішальне значення для налагодження взаємодії між релігійними організаціями та закладами охорони здоров'я набувають неформальні механізми співпраці, зокрема особисті контакти та усні домовленості між керівництвом медичних закладів і представниками релігійних організацій.

Водночас у 2016 році законодавцем була здійснена спроба інституціоналізувати душпастирську опіку у сфері охорони здоров'я на рівні закону. Так, 14 липня 2016 року у Верховній Раді України було зареєстровано законопроект № 4987 «Про внесення змін до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (щодо запровадження душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я)». Одним із ініціаторів зазначеного законопроекту був Віктор Єленський – визнаний фахівець у галузі державно-церковних відносин, який з 19 грудня 2022 року обіймає посаду голови Державної служби України з питань етнополітики та свободи совісті [56].

У зазначеному законопроекті було сформульовано визначення душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я, яку законодавець розумів як діяльність священнослужителів (капеланів), що здійснюється в закладах охорони здоров'я та реалізується особами, уповноваженими відповідними релігійними організаціями, статути (положення) яких зареєстровані в установленому законодавством порядку. Така діяльність спрямовувалася на задоволення релігійних і духовних потреб пацієнтів, членів їхніх сімей, а також працівників закладів охорони здоров'я [56].

Щодо правового статусу священнослужителів, які мали здійснювати душпастирську опіку у сфері охорони здоров'я, законопроект передбачав реалізацію такої діяльності переважно на волонтерських або громадських засадах. Водночас закладам охорони здоров'я надавалося право приймати на роботу медичних капеланів, які пройшли спеціалізовану підготовку та були делеговані уповноваженими релігійними організаціями. Окрім цього, зазначені особи наділялися правом участі в роботі комісій з питань біоетики, що функціонують при відповідних закладах охорони здоров'я [56].

Врегулювання питань, пов'язаних із спеціальною підготовкою, порядком здійснення діяльності, а також правами й обов'язками медичних капеланів, покладалося на Міністерство охорони здоров'я України, яке мало розробити та затвердити відповідне положення про душпастирську опіку в підпорядкованій йому сфері.

Узагальнений висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України від 26 вересня 2016 року містив рекомендацію щодо недоцільності прийняття законопроекту. Водночас аргументація цього висновку мала переважно загальний характер і ґрунтувалася на твердженні, що чинне законодавство України вже забезпечує реалізацію релігійних потреб пацієнтів відповідно до положень Конституції України (ст. 35), Цивільного кодексу України, Основ законодавства України про охорону здоров'я та Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Окремі критичні зауваження було піддано саме поняття «душпастирська опіка», запропоноване законопроектом, а також ідею включення священнослужителів до штатної чисельності працівників закладів охорони здоров'я, що, на думку експертів, суперечило конституційному принципу відокремлення церкви від держави [56].

Водночас, на наш погляд, ключовим мотивом відхилення законопроекту було питання його фінансового забезпечення, оскільки у висновку Головного науково-експертного управління окремо наголошувалося на відсутності фінансово-економічного обґрунтування, пов'язаного зі збільшенням чисельності працівників закладів охорони здоров'я державної та комунальної форм

власності, що розцінювалося як порушення вимог частини третьої статті 91 Регламенту Верховної Ради України.

Незважаючи на рекомендацію профільного парламентського комітету з питань охорони здоров'я підтримати законопроект у першому читанні, під час голосування 2 листопада 2016 року лише 183 народні депутати України висловилися на користь законодавчого закріплення душпастирської опіки у сфері охорони здоров'я.

Водночас істотним недоліком законопроекту № 4987, на нашу думку, була не заявлена у висновку повна врегульованість релігійних потреб пацієнтів чинним законодавством, а відсутність чіткого визначення базових принципів здійснення душпастирської опіки в медичних закладах. У цьому контексті заслуговує на підтримку позиція М. Васіна щодо необхідності нормативного закріплення обов'язку медичних капеланів дотримуватися санітарно-гігієнічних норм, правил внутрішнього розпорядку закладів охорони здоров'я, погоджувати візити до пацієнтів з лікуючими лікарями, а проведення зустрічей з персоналом і богослужінь – з адміністрацією медичних установ. Водночас актуальним залишається законодавче забезпечення права пацієнтів і працівників закладів охорони здоров'я відмовитися від спілкування зі священнослужителями [11, с. 21].

Відсутність належної законодавчої ініціативи з боку парламенту у сфері медичного капеланства сприяла активізації громадських інституцій у цьому напрямі. Так, у 2018 році Громадська рада церков і релігійних організацій при Міністерстві охорони здоров'я України схвалила за основу проєкт Положення про капеланство у сфері охорони здоров'я України. Подальше доопрацювання цього документа було покладено на Робочу групу з питань упровадження капеланства у сфері охорони здоров'я України, утворену відповідно до наказу Міністерства охорони здоров'я України № 1321 від 7 червня 2019 року.

Вагомим кроком у напрямі вдосконалення правового регулювання душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я стало затвердження професійних стандартів «Капелан в охороні здоров'я» та

«Помічник капелана в охороні здоров'я». Зокрема, 10 березня 2023 року Національне агентство кваліфікацій здійснило реєстрацію заяви АКОЗУ на розроблення проєктів зазначених професійних стандартів, які були офіційно затверджені на початку квітня 2024 року відповідно до вимог Кодексу законів про працю України [42, с. 11].

Таким чином, законодавчі засади здійснення душпастирської опіки релігійними організаціями у сфері охорони здоров'я України закріплені у базових законах, зокрема в Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», Цивільному кодексі України, «Основах законодавства України про охорону здоров'я» та відповідних підзаконних нормативно-правових актах. Спроби ухвалення спеціального закону у цій сфері виявилися неуспішними, що зумовлено відсутністю чіткого усвідомлення місії та завдань медичного капеланства, а також неготовністю забезпечити фінансування процесу інституалізації душпастирської опіки релігійних організацій у закладах охорони здоров'я. Внаслідок цього активізувалася роль громадського сектору у розробленні проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на розширення правових основ функціонування душпастирської опіки релігійних організацій у медичній сфері.

Таким чином, російська збройна агресія проти України істотно актуалізувала питання удосконалення нормативного правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у Збройних Силах України, Національній гвардії та інших військових формуваннях. Від початку російської агресії правова база інституту військового капеланства істотно удосконалилась від урядових рішень у 2014 р. до ухвалення відповідного закону України в 2021 р.

Питання правового забезпечення медичного капеланства є не менш актуальним в умовах протистояння російській збройній агресії, однак законодавчі ініціативи щодо закріплення душпастирської опіки релігійних організацій в закладах охорони здоров'я не було підтримано Верховною Радою

України, натомість відбулось закріплення професій «Капелан в охороні здоров'я» і «Помічник капелана в охороні здоров'я» на підзаконному рівні.

Отже, удосконалення нормативно-правової бази у сфері душпастирської опіки релігійних організацій вкотре продемонструвало важливість церкви як консолідуючого чинника українського суспільства.

ВИСНОВКИ

Становлення нормативно-правового забезпечення свободи совісті в Україні розпочалось до проголошення незалежності України з ухвалення Верховною Радою УРСР закону «Про свободу совісті та релігійні організації», який відзначався прогресивністю та ліберальністю, однак містив значне відображення радянського спадку. Ухвалення цього закону відбулось в умовах дезінтеграції СРСР та суверенізації республік. Саме цей закон зберігає свою чинність до сьогодні та визначає ключові аспекти нормативно-правового регулювання свободи совісті в Україні. Проголошення незалежності України актуалізувало питання удосконалення законодавчого забезпечення свободи совісті, однак воно не було пріоритетним для української влади у перші роки незалежності. Визначення релігійної організації як ключової форми реалізації права на свободу совісті залишалось визначальною характеристикою усіх інших законодавчих актів та підзаконних актів.

Варто зазначити, що Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» визначав основні типи релігійних організацій, однак не надавав чіткого роз'яснення самого поняття релігійної організації, що не могло не вплинути на подальшу розбудову інституційно-правового забезпечення свободи совісті. Не менш важливим є те, що базовий закон у сфері свободи совісті був досить лаконічним та залишав багато відкритих питань, зокрема у сфері фінансово-господарської діяльності та трудових відносин у релігійних організацій.

Декларування принципу відокремлення держави від церкви у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» сформувало в нашій державі модель церковно-державних відносин, яка передбачала усунення релігійних організацій від політичних процесів, освіти та громадської активності, що не зовсім відповідало історичним традиціям та високому рівню довіри, яке українське суспільство виразило щодо церкви.

Однак, подальше ухвалення Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» та закріплення права на свободу совісті в Конституції

України в цілому створило досить толерантне політичне середовище для можливості реалізації права на свободу совісті.

Варто також зазначити, що у перші десятиліття незалежності сфера свободи совісті не була пріоритетним напрямком внутрішньої політики української влади, свідченням цього є систематичні трансформації центрального органу виконавчої влади у сфері релігій і свободи совісті та його перепідпорядкування від одного міністерства до іншого. Не менш важливе значення належить і зовнішньополітичним чинникам, зокрема релігійна політика реалізувалась з урахуванням інтересів Кремля.

Російська збройна агресія проти України, яка розпочалась у 2014 р. та активна підтримка УПЦ МП пропагандистських наративів Кремля та фактична колаборація із представниками окупаційної адміністрації зумовили необхідність кардинального перегляду національної системи законодавства у сфері свободи совісті та зміни моделі церковно-релігійних відносин. Саме початок війни актуалізував необхідність удосконалення нормативно-правового регулювання душпастирської опіки релігійних організацій, зокрема військового та медичного капеланства. З 2014 р. було напрацьовано низку урядових підзаконних правових актів, як легалізували участь представників церков у Силах Оборони України.

Не менш вагомий вплив на удосконалення правової системи свободи совісті мало здобуття Україною Томосу та створення помісної церкви – ПЦУ, відповідні зміни було внесено у Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Наступним етапом стало ухвалення окремого Закон України «Про службу військового капеланства» та істотне удосконалення правового забезпечення душпастирської опіки релігійних організацій у закладах охорони здоров'я та кримінально-виконавчої системи.

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну у 2022 р. та безпрецедентні воєнні злочини проти населення тимчасово окупованих територій, а також колаборація представників УПЦ МП з окупаційною владою зумовили необхідність радикальних дій, що є логічним і виправданим кроком в умовах

правоого режиму воєнного стану та протидії повномасштабній агресії, відповідний закон було ухвалено 20 серпня 2024 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бардашевич Н. О. Релігійні організації як суб'єкти господарського права. *Вісник Донецького національного університету*. 2011. Вип. 1. Т. 2. С. 361–364.
2. Бистрицька Е., Костюк Л., Прийдун С. Правові засади душпастирської опіки релігійних організацій у сфері охорони здоров'я. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. С. 297–304.
3. Білик В.М. Недосконалість чинного законодавства щодо регулювання та реалізації адміністративно-правового статусу релігійних об'єднань в Україні. *Митна справа*. 2011. №1 (73). Частина 2. С. 431–435.
4. Борисова В.І. Релігійна організація – самостійний функціональний вид непідприємницьких організацій. *Юрист України*. 2013. № 2. С. 49-56.
5. Борисова В.І. Релігійна організація – функціональний вид непідприємницьких організацій. *Право України*. 2014. № 2. С. 123-130.
6. Борисова В.І. Цивільно-правові аспекти діяльності релігійних організацій. Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 91-річчю з дня народження В.П. Маслова. (Харків, 15 лютого 2013 р.). Харків: Право. 2013. С. 20–25.
7. Бочков П. В. Господарська діяльність релігійних організацій як різновид позакультової релігійної діяльності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Вип. 3. С. 70–73.
8. Бочков П. В. Господарсько-правова відповідальність підприємств релігійних організацій. *Юридичний науковий електронний журнал Запорізького національного університету*. 2020. №3. С. 134–136.
9. Бочков П. В. Господарсько-правовий статус майна релігійних організацій. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право*. 2014. Вип. 26. С. 180–184.
10. Бочков П. В. Релігійна організація як соціальна і як правова структура. Спроба дефінітивного аналізу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 5. С. 76–80.

11. Васін М. С. Актуальність законодавчого впровадження медичного капеланства в Україні. *Соціологія права*. 2018. № 3–4 (26–27). С. 18–24.

12. Васін М. Твоє право на свободу віросповідання. Посібник для віруючих, релігійних громад та посадових осіб органів влади. Інститут релігійної свободи, 2020. 40 с.

13. Височан О.О. Особливості обліку в релігійних організаціях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки*. 2018. №29. С. 153–157.

14. Владиченко Л. Д. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій – понад двадцять років діяльності: здобутки та перспективи. URL: <http://religdep.univ.kiev.ua/documents/sofia/Sofia.Volume14.pdf#page=5>

15. Вовк В., Олійник У. Методологічні засади дослідження права на свободу думки, совісті та релігії. URL: <https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/1151/1155>

16. Добко Т. Університет і богословська освіта в Україні: автономія знання та інтелектуальна потреба теології. *Філософ. думка : спецвип. «Sententiae»*, [№] III (2012) : Християнська теологія і сучасна філософія. Вінниця, 2013. С. 200–212.

17. Закон України Основи законодавства України про охорону здоров'я. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 4, ст.19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

18. Закон України Про альтернативну (невійськову) службу. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 15, ст.188). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>

19. Закон України Про вищу освіту. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37-38, ст.2004). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

20. Закон України Про військовий обов'язок і військову службу (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 27, ст.385). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

21. Закон України Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних

організацій зі статусом юридичної особи.(Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 6, ст.40). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-19#Text>

22. Закон України Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2007, № 33, ст. 440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997-16#Text>

23. Закон України Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2019, № 3, ст.23). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#Text>

24. Закон України Про захист конституційного ладу у сфері діяльності релігійних організацій. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2024, № 49, ст.290). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3894-20#Text>

25. Закон України Про свободу совісті та релігійні організації. (Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1991, № 25, ст.283). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>

26. Закон України Про Службу військового капеланства. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>

27. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття. Київ: Знання України, 2005. 551 с.

28. Золотухін О. Оформлення на роботу працівника релігійної організації на прикладі православної парафії. *Довідник кадровика*. 2007. №1. С. 9–14.

29. Інформація про ВРЦіРО. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/council/info>

30. Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

31. Колиба М. М. Свобода віросповідання: філософсько-правовий вимір: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2020. 248 с.

32. Компанієць І. М. Адміністративно-правове регулювання свободи совісті: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 1996. 22 с.

33. Конституція України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

34. Кримінальний кодекс України. (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

35. Мельникович М. С. Парадигма взаємодії релігії, права та держави на сучасному етапі українського державотворення. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. Приватний вищий навчальний заклад Університет Короля Данила, Івано-Франківськ, 2020. 202 с.

36. Мельничук О. П. Відносини держави і церкви (адміністративно-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07; Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2021. 452 с.

37. Мінка П.П. Адміністративно-правове регулювання свободи віросповідання в Україні: автор. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2010. 20 с.

38. Мінка П.П. Теоретико-правова природа поняття «свобода совісті». Право і суспільство. 2009. № 3. С. 23–28.

39. Москаленко Т. О. Адміністративно-правове забезпечення права людини на свободу віросповідання в Україні: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне

40. Наказ Міністерства охорони здоров'я України №1308 від 04.06.2020 Про удосконалення організації надання паліативної допомоги в Україні. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0609-20#Text>

41. Наказ Міністерства охорони здоров'я України №138 від 25.01.2023 Про затвердження змін до Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 78 «Охорона здоров'я». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0138282-23#Text>

42. Наказ Міністерства охорони здоров'я України №1782 від 30.09.2022 Про внесення змін до Переліку посад професіоналів з вищою немедичною освітою. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1303-22#Text>

43. Національний класифікатор НК 026:2021 – «Класифікатор медичних інтервенцій». URL: <https://meddata.pp.ua/classifications/nk-026-2021/>

44. Положення про Всеукраїнську Раду Церков і релігійних організацій. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/documents/polozhennya-pro-radu>

45. Постанова Верховної Ради України Про Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 27, ст.528). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1422-19#Text>

47. Пристінський І. О. Адміністративно-правовий статус релігійних організацій в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07; Нац. акад. внутр. справ. К., 2010. 16 с.

48. Пристінський І. О. Адміністративно-правові аспекти реєстрації та припинення діяльності релігійних організацій в Україні. *Адвокат*. 2009. № 2. С. 8–12.

49. Пристінський І. О. Поняття та класифікація релігійних організацій. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 42. С. 63–69.

50. Пристінський І. О. Статут (положення) релігійної організації як документ, що визначає її адміністративно-правовий статус. *Адвокат*. 2009. № 7. С. 31–34.

51. Пристінський І.О. Адміністративно-правовий статус релігійних організацій в Україні: автор. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2010. 18 с.

52. Пристінський І. О. Особливості адміністративної відповідальності релігійних організацій за порушення чинного законодавства. *Форум права*. 2009. № 1. С. 457–462.

53. Про затвердження національних класифікаторів. Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства №677 від 13.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0677915-19#Text>

54. Про затвердження Положення про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-17#Text>

55. Про утворення Державної служби України з етнополітики та свободи совісті. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/503-2019-%D0%BF#Text>

56. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» (щодо запровадження душпастирської опіки в сфері охорони здоров'я). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59751

57. Решетніков Ю. Організаційно-інституційне забезпечення державно-конфесійних відносин: вітчизняний та закордонний досвід. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2014. Вип. 1. С. 23–35.

58. Росул Н. О. Актуальні питання нормативно-правового регулювання медичного капеланства в Україні. *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Право*. Ужгород, 2023. Т. 1. Вип. 78. С. 221–226.

59. Степаненко Н., Гуренко В. Особливості правового регулювання діяльності релігійних організацій та права на свободу совісті в Україні в умовах воєнного стану. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку*: матеріали VI Міжнародної конференції (5-6 грудня 2024 р., м. Київ). Київ: Університет «КРОК», 2024. С. 120–122

60. Указ Президента України Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085/2010#Text>

61. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/8202022-45097>

62. Хромець В. Л. Об'єкт, предмет богослов'я та його розмежування з іншими сферами знання про релігію. *Освітній дискурс. Гуманітарні науки*. 2018. Вип. 5. С. 109–118.

63. Хромець В. Л. Парадигмальні тенденції майбутнього розвитку богословської освіти в Україні. *Софія*. 2018. № 3. С. 32–35.

64. Хромець В. Л. Початок формування нормативно-правового забезпечення богословської освіти в незалежній Україні. *Схід*. 2018. № 3. С. 88–93.

65. Хромець В. Л. Пошуки законодавчого вирішення визнання результатів освітньої та наукової діяльності українських духовних закладів вищої освіти. *Нова парадигма*. 2017. Вип. 133. С. 55–65.

66. Хромець В. Л. Форми отримання богословської освіти та їх розвиток в перспективі трансформацій богословської освіти майбутнього. *Освітній дискурс. Гуманітарні науки*. 2018. Вип. 7. С. 105–114.

67. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

68. Чернописька В. З. Адміністративно-правові гарантії діяльності релігійних організацій в Україні. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2021. 500 с.

69. Шостак А.В. Інституційна модель суб'єкт-об'єктної взаємодії в системі реалізації державної політики у сфері релігії. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/pages/2460/zbirnik-tez-82-sntk-iadu.pdf#page=77>

70. Шпомер А. І., Шванська А. О. Релігійні організації як суб'єкти некомерційної господарської діяльності. *Журнал східноєвропейського права*. 2017. № 39. С. 18–23.

71. Яковлев О. А. Правове регулювання трудових відносин у релігійних організаціях: окремі проблемні питання теорії і практики. *Право та інновації*. 2016. № 1. С. 107–114.